

Digitaliseret af | Digitised by

Forfatter(e) Author(s):	Bajer, Fredrik.; udgivet af D. Kv. S.s Københavnskreds.
Titel Title:	<u>Dansk Kvindesamfunds Stiftelsesår 1871</u>
Udgivet år og sted Publication time and place:	København : L. A. Jørgensens Bogtrykkeri, 1905
Fysiske størrelse Physical extent:	50, [4] s.

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

Dansk Kvindesamfunds

Stiftelsesår 1871.

Af

Fredrik Bajer.

Udgivet af

D. Kv. S.s Københavnskreds.

København.

L. A. Jørgensens Bogtrykkeri, Rosengaarden 13.

1905.

14, - 445, - 80

DET KONGELIGE BIBLIOTEK

130023564735

Dansk Kvindesamfunds

Stiftelsesår 1871.

Af

Fredrik Bajer.

Udgivet af

D. Kv. S.s Københavnskreds.

København.

L. A. Jørgensens Bogtrykkeri, Rosengaarden 13.

1905.

Stiftelsen 1871.

Fredrik Bajer

Min hustru tilegnet.

D. K. & S. Københavnskreds. Forf.

Forord.

Et lille stykke *kulturhistorie* vil blive synligt, når man læser dette skrift. Det, som deri fortælles, foregår nemlig i tidsrummet fra slutningen af 1870 til begyndelsen af 1872. Efter den fransk-tyske krig fulgte „Kommunen“ i Paris; og „Internationale“ var på alles læber, også i Danmark, netop i den tid, da Kvindesamfundet stiftedes. Da stødet til dets stiftelse var kommet fra udlandet, vil det let forstås, at de store begivenheder dér også fik indflydelse herhjemme. Der skete brydninger mellem de stiftende medlemmer. Forlig tilvejebragtes blandt andet derved, at Samfundet fik betegnelsen „dansk“.

En eftervirkning heraf viste sig senere. Da Dansk Kvindesamfund holdt 25-års-jubilæum, fandt dette ikke sted på *dets egenlige stiftelsesdag den 24. februar*, men på den næsten ti måneder senere dag, da dets foreløbige vedtægter ændredes, hvorved ordet „Dansk“ i dets navn blev slået fast.

Samfundets mangeårige formand, Kirstine Frederiksen, plejede at sige, at det var stiftet ved Matilde Bajers „sybord“. Dette er dog at sætte stiftelsen til et altfor tidligt tidspunkt, nemlig til en dag i begyndelsen af december 1870, da jeg bragte hende det brev fra Genève, som gav anledning til stiftelsen. Det brev modtog hun næmlig ved sit sybord.

I det jeg nævner min hustru som *den egenlige stifter* af Samfundet, må jeg med det samme gøre en undskyldning for en meget stor mangel ved dette skrift. Den utrættelige iver, hun udfoldede, det uhyre arbejde, hun udførte, i den meget lange tid, stiftelsen varede — og som jeg kan bevidne af

selvsyn —, det er noget, som ikke træder tilstrækkelig frem. Og grunden dertil er, at dette skrifts kilder for størstedelen er modtagne breve. Men de talrige afsendte breve, som min hustru selv skrev, — dem får man ikke lejlighed til at blive bekendt med. De er uden tvivl ikke til at få fat i.

Min egen rolle ved Samfundets stiftelse var ikke så stor, som mange vist tror. Jeg var min hustrus rådgiver og undertiden sekretær, ligesom hun en snes år senere var det samme for mig ved stiftelsen af det internationale Fredsbureau, som blev oprettet i Bern 1891 (se mit 1904 udgivne småskrift: *Les origines du Bureau international de la Paix*, imprimerie Wälichli, Berne, s. 6, note). Fredssagen står i så nær berøring med kvindesagen, at også *fredssagens venner* i historien om Dansk Kvindesamfunds stiftelse vil kunne finde et og andet, som maa interessere dem.

København N., d. 24. Februar (stiftelsesdagen) 1905.

Fredrik Bajer.

I.

Fra *Svejts* stammer i grunden „Dansk Kvindesamfund“, — den forening, som siden 1870'erne og indtil den seneste tid har haft den største indflydelse på kvindesagens udvikling i Danmark.

Denne kendsgærning bör ikke skjules. Lige så lidt som den, der skriver en persons levnedsløb, glemmer at meddele, hvem stamfædrene var, og hvorledes barnet udviklede sig til voksen, lige så lidt bör den, som skriver et samfunds stiftelses historie, lægge skjul på, hvor og hvorledes dets første spirer udviklede sig. Kendskab til sin oprindelse hører med til fuldstændigt selvkendskab. Og at „kende sig selv“ er en af betingelserne for den fortsatte udvikling i framtiden.

I Genève opholdt sig den unge danske cand. polit. *Aleksis Petersen**), da han den ³⁰/₁₁ 1870 skrev til *Fredrik Bajer* for at gøre ham bekendt med det dér af fru *Marie Goegg* stiftede internationale kvindesamfund: *Association internationale des Femmes*. Stifterinden havde bedt ham interessere sig for oprettelsen af en kresafdeling i hans fædreland. Han vidste, at *Fr. Bajer* siden nyår 1868 havde været ombud for det i Stockholm udkommende „Tidskrift för Hemmet, tillegnad Nordens qvinnor“. Han kendte — som han udtrykte sig — hans „kærlighed til og interesse for kvindespørmålet“, og, tilføjede han, „i ethvert fald tillader jeg mig at opfordre Dem til med Deres fulde energi at virke for Samfundet“. Han lod en blanket medfølge til udfyldelse. Men, når der hengik nogen tid — indtil den ²⁰/₁₂ 1870 —, inden det første medlemskort udfærdigedes til en dansk: „*Madame Mathilde Bajer, demeurant*

*) Siden 1881: *Petersen-Studnitz*, redaktør af *Nationaløkonomisk Tidskrift* 1873—1901. Født 1846.

à Copenhague“, — da var det naturligvis, fordi dette første medlem og hendes mand forinden vilde have nærmere rede på det internationale selskab, dets formål, dets stifterinde og tidligere historie, inden de — som dets love (i § 15) bød — forpligtede sig til „med al kraft at virke for sagens fræmme ved følgende midler: a) stadig søge at hværve ny medlemmer, b) stadig at virke for sagens fræmme ved alle til rådighed stående midler til at udbrede tanken, såsom ved samtale, blade, skoler, flyveskrifter o. s. v.“. Forinden kunde de jo ikke med god samvittighed opfordre andre til at indtræde i foreningen, hvis formål lød således; „*Association internationale des Femmes* har til formål at virke for kvindens moralske og intellektuelle fræmskridt, for hendes samfundsstillings gradvise forbedring ved at tilbagekræve hendes medfødte menneskelige, borgerlige, økonomiske, sociale og politiske rettigheder. Den kræver lighed i løn, i undervisning, i familien og for loven“*).

Fru *Marie Goegg* (født i Genève 1826) hed som ugift *Pouchelin*. Hendes familie, oprindelig fransk, var fordreven fra Dauphiné efter det nantiske edikts ophævelse (1685), og havde derefter i mange slægtfølger tilhørt det genfiske borger-skab. Efter sit giftermål med badenseren *Armand Goegg*, der på grund af sin politiske virksomhed måtte leve i frivillig landflygtighed imellem 1848 og 1862, havde hun udstaaet meget. Hun havde bot i London og flere steder, indtil hun endelig 1868 tog fast bolig i sin fødeby, hvor hun havde sit hjem indtil sin død**).

*) Nogen familielighed vil den opmærksomme iagttager finde imellem disse udtryk og følgende, som fandtes i Dansk Kvindesamfunds formål lige fra 15/12 1871 indtil 15/4 1887: „at hæve kvinden i åndelig, sædelig og økonomisk henseende og således tillige at gøre hende til et selvstændigere og virksommere medlem af familien og samfundet“. Om „staten“ vilde man endnu ikke tale, da Kvindesamfundet blev stiftet i Danmark, ja næppe nok, da det gik i sit 17de år. I alt fald vilde man ikke endnu i 1887 kræve kvindens *ligeberettigelse* med manden i *staten* (jf. „Kvinden og Samfundet“ 1887 s. 113 og 145—147) d. v. s. *politiske* rettigheder.

**) Hun har selv skrevet sit tidligere levned i den del af *Th. Stanton's* „The woman question in Europe“ (1884), som handler om Svejts, — og med rette, da kvindesagens historie i dette land på det nærmeste falder sammen med hendes egen. Herfra er ovenstående og en del af det følgende lånt. Hun døde den 24/3 1899 (se „Kvinden og Samfundet“).

Det var ikke underligt, at en begavet kvinde af en sådan slægt og med en sådan fortid kunde blive vakt for kvindesagen. Beslutningen om at stille sig selv fræm i kampen for denne og ideen til oprettelsen af det internationale Kvinde-samfund opstod dog først hos hende i de dage, da *Garibaldi*, under stor begejstring fra befolkningens side, kom til Genève, og i de bevægede dage mellem den 9. og 12. september 1867 medvirkede til stiftelsen af den endnu bestående internationale Freds- og Friheds-Liga (*Ligue internationale de la paix et de la liberté*). Vel fandt stormende optrin sted imellem de mænd, der var komne sammen fra alle verdenshjørner, og vel måtte de mest fræmstormende udskilles, inden Ligaen endelig kunde blive stiftet, og det derefter gennem mange år jævnt og roligt fortsatte arbejde begynde. Men mangt et begejstret og vækkende ordsifte fandt dog sted i disse dage. Og fru *Goegg* tænkte: „Hvorfor skulde ikke kvinder kunne følge dette gode eksempel, forsamle sig for at tale om sine rettigheder og således grunde et internationalt selskab! Denne simple og naturlige idé var oprindelsen til den indbydelse, der blev udsendt i foråret 1868“.

Det var i marts 1868, at fru *Goegg* i Ligaens organ, „Evropas Forenede Stater“, fik trykt det brev, hvori hun indbød alle kvinder til at knytte et mellemfolkeligt bånd, i det de trådte ud af den ensomme stilling, hvori de som oftest stod overfor hverandre; de borde forene sig til virksomhed for fælles åndelige, sædelige og samfundsforrygende formål.

Fru *Goegg's* forening begyndte den 8. juni 1868 med ikkun tre personer. Den 26. juli blev den formelt konstitueret af seks. Men ved et dristigt skridt af dens stifterinde og præsident vandt den ikke længe efter den offentlige mening for sig. Hun skrev til Ligaens styrelse i Bern, og begærte lige adgang for kvinder som for mænd til dens årsmøde, der skulde holdes den 22.—26. september. Styrelsen gav det første hidtil kendte eksempel på, at kvinder i en slig forhandlende kongres blev ligestillede med mænd, og den tilføjede i sit svar: „Det er ikke af galanteri, at vi indrømmer kvinden ret til at gøre sine krav gældende, men derimod af sand retfærdighedsfølelse“. På den sidste mødedag i Bern optrådte

både fru *Goegg* og fru *Virginie Barbet* (fra Lyon) — til de flestes almindelige forundring — som talere*).

Fru *Goeggs* foredrag — der er særtrykt — fortjænte at gengives fuldstændig. Her kun nogle uddrag! Hun takkede i det internationale Kvindesamfunds navn, fordi Ligaen gav kvinderne lige ret med mændene på dette møde. Kvinderne vilde gerne udbrede Ligaens grundsætninger; men de møder en hindring i den stilling, som love og sædvane har givet kvinden: „Disse love, som fordum er stiftede af vore forfædres hovmod, egenkærlighed og umenneskelighed, vender sig nu imod mændene selv, idet de giver disse livsledsagerinder, der ikke er forberedte til den åndelige kamp“, mændene skal føre. Skal der bødes herpå, må hine love ophæves. Kvinden må ikke længer være manden undergiven, men göres ansvarlig for sine egne handlinger og sin egen skæbne. Hidtil har kvinden ikke haft anden ret til arbejde end den, som mændene har foreskrevet eller tålt. Følgen deraf har været, at de velstående samfundslags døtre har fået afsmag for at arbejde, medens der på den anden side hos de fattige er opstået en konkurrence, som forringer deres fortjeneste ud over alle grænser, og „fræmbringer denne sørgelige usædelighed, hvis flod stiger højere og højere, og truer med at drukne samfundet, dersom der ikke findes et hurtigt redningsmiddel“. Nu er det vel sandt, at de mest oplyste mænd virker for at gennemføre de to krav, som kvinderne må stille: ret til arbejde og ret til oplysning; men skal deraf komme et virkeligt udbytte, må det beåndes af frihedens luft, „og derfor henvender jeg til Eder, I humanitetens apostle, som er samlede i dette rum, den opfordring, at I ej alene kræver for kvinden lighed i arbejde og i oplysning, men også hendes fuldstændige lighed for loven“.... „Den stilling, som kvinden måtte indtage i midalderen og længst forsvundne tider, forklares af selve den måde, hvorpå mændenes liv den gang blev ført. Deres eneste følelse var herskerens. Deres første

*) Se „Compte rendu de la première assemblée générale annuelle de l'Association internationale des Femmes“ (Genève 1870), især s. 12, 13—14, 18 og 39. — Så vidt vides, havde dog i Danmark allerede den ²¹/₃ 1865 *Pauline Worm* holdt offentligt foredrag. *Matilde Fibiger* blev med magt hindret deri ²⁵/₇ 1852.

fornødenhed var derfor naturligvis at herske over de svage væsener, som omgav dem. Deres eneste syssel var krigen, krig fuld af undertrykkelse, lune og tyranni; og det var derfor naturligt, at kvinderne, som hverken delte deres liden-skaber eller deres kampe, blev behandlere af dem som lavere væsener. Mændenes oplysning var yderst ringe, så ringe, at store krigsførere endog roste sig af ikke at kunne skrive sit eget navn; derfor blev kvindernes oplysning naturligvis endnu ringere, og jeg undrer mig slet ikke over de indskrænkende love, der blev givne med hensyn til kvinderne af mænd, hvis eneste grundsætning var den stærkeres ret. Men nu, da vi står lige over for de umådelige fræmskridt, som er en følge af samfundets åndelige udvikling, — nu er kvindens stilling en uregelmæssighed, en meningsløshed, et tyranni, der lige som alt andet tyranni vil bringe ulykke over tyrannerne, dersom det varer for længe“. . . „Skulde nogen af de mandlige tilhørere ikke endnu være overbeviste om vor sags retfærdighed, tillad mig da at gøre dem opmærksom på, at det gælder deres egen fordel! Vil de virkelig sandt fræmskridt, er det kun ved oplyste kvinders hjælp, de vil kunne nå det, ti det er kvinderne, hvem børnenes opdragelse påhviler, og det er dem, der hos børnene vækker de følelser, som øver sin indflydelse på hele deres liv. De mænd, som gavj verden et andet udseende, da de udstedte lovene af 1789, var opdragte af mødre med idéer fra det attende hundredårs filosoffer, og især fra skrifter af forfatteren til *Emile*, *Vicaire savoyard* og *Contrat social*“ [*J. J. Rousseau*]. „Når disse mænd har rejst en bygning, som vakler, er grunden dertil, at de — berusede af hæderen — kun slet har lønnet den heltemodige hjælp, deres mødre og hustruer har ydet dem, — at de kun har villet friheden for sig selv og, idet de erklærede mandens ufraskrivelige rettigheder, ikke tillige har erklæret kvindens ikke mindre ufraskrivelige. Dyrt har de betalt sin fejl, og deres efterkommere lider derunder. Ved at nægte kvinden ligestillelsen har den hovmodige mand skadet sin egen ophøjelse. Havde kvinden siden 1789 været kaldet til frit at gøre brug af alle de ævner, hvormed naturen har udrustet hende, da vilde samfundet, langt fra at være udsat for tilbagegang, tværtimod være længere fræmskredet“. De ivrig-

ste modstandere af kvindesagen findes blandt de katolske præster og militaristerne. Som et forbillede for de sidste kan nævnes *Bonaparte*, der ødelagde en del af Revolutionens bedste udbytte og forfulgte sin tids mest frisindede, kvindelige snille, fru *Staël-Holstein*, „idet han på den plumpeste måde sagde hende, at han kun agtede kvinden i forhold til det antal børn, hun kunde skænke fædrelandet“. Til slut gjorde fru *Goegg*, i det internationale Kvindesamfunds navn, indsigelse imod den påstand, at kvinden, når hun havde tilbagevundet sine medfødte rettigheder, skulde være mindre tilbøjelig til ægteskab. „Vi erklærer tværtimod, at vi betragter ægteskabet for det sande og eneste grundlag for det moderne menneskelige samfund“. Hun bad sine mandlige tilhørere at stemme for den beslutning, hun vilde foreslå, og hun endte med disse ord til sine medsøstre: „Jo mer vi selv arbejder for vor egen oplysning og uafhængighed, des mere agtelse vil vi indgyde mændene, des mer vil deres hjælp sikres os, og således er jeg overbevist om, at vi en gang vil gå sejrriege ud af den kamp, som — jeg gentager det — intet andet mål har end overalt at sikre ethvert menneskeligt væsen retfærdighed, frihed, oplysning og lykke“.

Hun havde dermed begrundet følgende beslutning, som med stort bifald blev enstemmig vedtagen af forsamlingen:

„Kongressen erkender, at i princippet alle menneskelige, økonomiske, borgerlige, sociale og politiske rettigheder tilkommer kvinderne, og den beslutter at overveje, hvilke midler der er mest skikkede til at fræmskynde det øjeblik, da kvinderne kan komme i fuld udøvelse af disse rettigheder“^{*)}.

Fru *Goegg* blev straks valgt til medlem af Ligaens styrelse (*Comité central*), og var dens sekretær indtil få år før sin død.

Både talen og den vedtagne beslutning blev trykte og

*) Da Freds- og Friheds-Ligaen havde bestået i 21 år, udgav den en „Recueil officiel“ af „Résolutions votées par les vingt-un Congrès“ (Genève et Berne 1888), 164 sider. Her findes ovenstående beslutning s. 26. — Endnu medens dette skrives (1905), findes under hovedet på bladet „Les Etats-Unis d'Europe“ (36. årgang) blandt Ligaens formål: Lighed i rettigheder for begge køn.

spredte i videste omfang med opfordring til at indtræde i det internationale Kvindesamfund.

Da dette holdt sit 1ste almindelige årsmøde i Genève den 27. marts 1870, havde det ej alene kresafdelinger (*Comités locaux*) i Svejts, men også i Italien, Portugal, Frankrige, Tyskland, England og Nord-Amerika. Blandt de mest bekendte medlemmer skal nævnes fruene *Elizabeth Cady Stanton* (New York), *Josephine Butler* (Liverpool) og *Léon Richer* (Paris). Blandt medlemmerne af disse kresafdelingers styrelser fandtes redaktører af flere blade, der kæmpede for kvindesagen, såsom „Donna“ i Venedig og „Progresso“ i Lissabon.

Fra juli 1870 udgav Samfundet sin egen „Bulletin“*). Dette fjærdingårsskrifts 1ste nummer viser, hvilken tilslutning Samfundet havde vundet siden årsmødet, og hvilke forbindelser det havde knyttet. Det indeholdt bl. a. et brev fra *Josephine Butler*, der omtaler den bevægelse, der da var rejst i England mod den lovbeskyttede prostitution. Hun skriver bl. a.: „Denne bevægelse vil overalt være til gavn for kvindernes frigørelse; den vil godtgøre nødvendigheden af at frigøre dem ved at ligestille dem med hensyn til arbejde, løn, opdragelse og politiske rettigheder“. — Der findes også breve fra Amsterdam, Berlin, Milano, Konstantinopel og Algier.

Det var dette lovende samfund, som, gennem fru *Goegg* og *Aleksis Petersen*, nu — inden nyår 1871 — havde fundet sit første tilknytningspunkt også i det skandinaviske Norden.

II.

„Komitéen bör uden tvivl hedde: „Comité local du Nord scandinave“ — skrev *Al. Petersen* den 21/12 1870 fra Genève til *Fr. Bayer*, der, som ombud for et nordisk, i Stockholm ud-

*) Fru *Goegg* havde allerede i marts 1869 grundet „Le journal des femmes“, men dette blad blev i september s. å. forenet med det af *Léon Richer* i Paris stiftede „Le droit des femmes“ som organ for den „Franske Liga for kvindernes ret“. Jf. *Fr. Bayer*: Om ægtefællers formueretlige ligestillelse (Kbh. 1884) side 280.

givet kvindesagstidsskrift, må have håbet at få den her dannede kresafdeling til at omfatte alle tre nordiske riger.

Foreløbig samlede man dog nærmest sin kraft på Danmark. „Den tredje i forbundet“ blev en for de to første aldeles ubekendt, med hvem de, ligesom ved et lykkeligt tilfælde, gjorde bekendtskab under en forelæsning på Københavns Universitet. Det var frøken *Caroline Testman*, uden hvis utrættelige iver og aldrig svigtende tjenstvillighed det næppe vilde været muligt så snart at lægge den første grund til Kvindesamfundet i Danmark. Hun meldte sig straks til tjeneste, da det galdt at hværve tilhængere. Nyårsdag 1871 skrev hun til *M. Bajer*: „Igår modtog jeg Deres højstærede „skriftfører“ (s*) brev, og idet jeg takker Dem og ham for Deres venlighed, vil jeg straks vise mig som aktivt medlem af „Foreningen“, og aflægge beretning om min sendelse til frøken *Ouchterlony*“ (som tillige med frk. *Tagea Johansen*, en søsterdatter af fru *Marie Rousing*, den gang arbejdede på at oprette en pigeskole i Københavns villakvarter).

Blandt de kvinder udenfor hovedstaden, som man ønskede at knytte til samarbejdet for kvindesagen, var tanken selvfølgelig først og fremst rettet på *Mathilde Fibiger* i Århus og *Pauline Worm* i Randers. Den første stod endnu siden „Klara-Rafael-fejden“ (s**) tid som banebryder i sagen, den anden var en af de dygtigste og virksomste kvindelige forfattere med ikke ringe indflydelse i grundtvigske krese.

Fra den travle telegrafstation, som frk. *M. Fibiger* styrede i Århus siden d. $\frac{1}{4}$ 1870, skrev hun den $\frac{8}{1}$ 1871 til *Fr. Bajer*: „At overtage nogen som helst forpligtelse, enten tiltiende ved at lade andre forudsætte min medvirkning som en følge af min tilslutning, eller ved at give et løfte, som jeg ikke kan holde, vilde være at udstede en falsk veksel, og det har trykket mig frygteligt, at jeg gjorde mig skyldig i noget lignende ved den måde, hvorpå jeg henvendte mig til Esselde †) med „den ensommes hjem“. Men dengang trode

*) Sekretær for sin hustru i den første meget travle tid var *Fr. Bajer*, indtil frøken *Testman* afløste ham efter Samfundets grundlæggelse.

**) Se *Fr. Bajer*: *Klara-Rafael-fejden* (Kbh. 1879).

†) Friherreinde *S. Adlersparre*, f. *Leijonhufvud*, der fra Stockholm udgav „Tidskrift för Hemmet“. I dette havde *M. Fibiger* (1869 s. 366—375)

jeg at kunne udrette noget — en vildfarelse, som måske har sin undskyldning i det lille skrift selv! — og dengang levede jeg i en tjenstlig uvirksomhedstilstand, der næsten tvang mig ind på den gamle bane. — Det var aldrig blevet til noget, ti det er ikke fornemmelig de ydre, men de indre betingelser, der mangler mig, og jeg er langt mere på min rette plads her, hvor de fordringer, der stilles til mig, netop er dem, jeg efter hele min natur har bedst af at bøje mig under og rette mig efter, og når denne virksomhed optager mig helt, kan jeg ikke ved siden af den gribe en anden — og det en virksomhed, der er altfor fordringsfuld til at nøjes med, at man lader sig vie til den ved venstre hånd, og undertiden ofrer den et ledigt øjeblik. — Men er det ikke forfængelighed slet ikke at ville være med, når man ikke kan virke i det store? Min virksomhed ligger jo netop indenfor emancipationens område, og om forfatterinden end er død, så lever jo arbejder-sken, hvis taysse tilslutning i det mindste er vidnesbyrd, at hun arbejder i åndens tjeneste. Og når jeg dog er medlem af gavn, hvorfor skulde jeg så ikke være det af navn?“

Pauline Worm havde betænkeligheder af helt anden natur, inden hun gav sin tilslutning. „De betænkeligheder, jeg talte om“ — skriver hun fra Randers den ²¹/₁ 1871 til *Fr. Bajer* — „vil jeg i muligt korthed gøre rede for. Engang ifjor talte „Tidskrift för Hemmet“ om, at sådan en international forening var i sin vorden, at tanken derom var udgået fra England, og at Foreningen vilde stille sig *under den preussiske kronprinsesses beskyttelse**). Skönt det nu er meget

skrevet en udmærket skildring af „Den ensommes hjem“. Tidligere (1868 s. 162—163) havde hun til samme tidsskrift leveret et interessant „Brev“. Dette var kun undertegnet „M. F.“, hint større bidrag derimod med navn. — Mærket „Esselde“ er oprindelig opstået ved udtalen af „S. L.—d.“ : Sofie Leijonhufvud.

- *) Fræmhævet i brevet. — Den omtalte kronprinsesse *Victoria*, den engelske dronning Victorias datter (f. 1840, d. 1901) var, som bekendt, gift med den senere tyske kejser Fredrik III, der døde den 15/6 1888. Nu vilde næppe nogen blive betænkelig, om hun nævnedes som beskytterinde af en international kvindesagsforening. — I begyndelsen af oktober 1895 viste den elskværdige, almindelig afholdte „Kaiserin Friederich“ sin interesse for sagen ved at overvære nogle af forhandlingerne ved et meget stort møde af den tyske kvindesagsforening i Frankfurt a. M., hvor dette skrifts forfatter også var til stede.

muligt, at denne høje dames ægtefælle ikke har megen og hun selv endnu mindre skyld i Preussens misgerninger, vil dog vist ingen dansk sværge til en fane, der løftes af hende, og det vil i mine tanker blive nødvendigt at høre og spørge sig nøje for, at vi ikke skulle gå hen og lade os indrullere i et preussisk regiment. „Mme Marie Goegg“ synes at være tysk; i det mindste er hendes sprog („je soussigné“) ikke godt fransk*). Man må skaffe mig vished for, at hun er en virkelig „citoyenne de Genève“, ingen agentinde for stortyske formål. Hvad om det hele var humbug, og vore penge bleve anvendte i ganske andre øjemed end det påberåbte? — Jeg stoler på, at De får sagen oplyst“. — Disse betænkeligheder var det naturligvis let at hæve (se ovenfor).

Som et modstykke til *Mathilde Fibiger* og *Pauline Worm*, der begynder med betænkeligheder, men efter disses overvindelse trofast slutter sig til samarbejdet, skal af talrige breve fra den tid fræmdrages et, som bekræfter den erfaring, at hvad der kommer let, også let forsvinder. Et af de første medlemmer indmældte et nyt i følgende udtryk: „I dag kom her en prægtig dame“ [navnet udelades her]. . . „Hun læste den franske opfordring og så strålende ud. Stilletiende gav jeg hende en dypet pen i hånden, og stilletiende skrev hun under på minuten. Hun er . . . meget energisk, virksom, frejdig og med mod og tro til alt. Hun vilde ej være gal at få med til den første rådslagning. (Hun kender mange og tog straks et blad med). Hvad synes De derom? — Det gælder om at finde sådanne, for hvem sagen er et livsspørmål, siden kan man få mange af den store masse med. Denne dame idag er en stor gevinst, som jeg er rigtig stolt over at sende Dem“. Således lød brevet. Senere mærkede man — de første medlemmer i alt fald — ikke spor af denne „gevinst“, for hun, „for hvem sagen er et livsspørmål“, allerede inden årets slutning, sender fru *M. Bajer* følgende kortfattede skrivelse: „Jeg vil herved underrette Dem om, at jeg ønsker at udtræde som medlem af Kvindesamfundet“. Og ikke så

*) Med de — iøvrigt gode franske — ord „je soussigné“ (o: jeg undertegnede) begyndte det i Genève trykte løfte, som ethvert indtrædende medlem i begyndelsen måtte underskrive.

meget som et „Ærb.“ el. lign. under navneunderskriften, — hvilket plejer at tyde på, at man ikke tager „afsked i nåde“!

Bedre end slige flygtige medlemmer, som kun gör ulejlighed med at mælde sig ind og ud igen, er næsten den ærlige modstander, der svarer, hvad her uddrages af et andet brev, skrevet af en større pigeskoles bestyrerinde: „Jo vel har jeg læst *John Mill**, — men hans skrift tiltalte mig mærkværdigt lidt; jeg ser i ham en utål, med *spleen* belagt englænder, der ikke véd eller kan fatte, hvad det ord kvinde vil sige, han aner end ikke, hvilken virksomhed der ligger for hende, den mere tilbagetrukne, men smukke stilling, der er hende anvist. Lad hende bruge sine kræfter og ævner til med samvittighedsfuld troskab og kærlighed at udfylde den, og hun bliver en velsignelse, og udretter langt mere for det almene vel i denne sin stille gærning end ved at påtage sig fræmragende stillinger etc. etc., der vel kunne beklædes og forvaltes hende foruden!“ — Dette er næppe fjærdedelen af en skrivelse, på hvis fod man læser: „Skreven i 1½ minut“. Dersom brevskriversken har måttet nøjes med forholdsvis lige så kort tid til at studere Stuart Mills bog, har man lettere ved at bære over med hende.

III.

Frk. C. Testman havde allerede i sit brev af 1/1 1871 foreslået, „selv om vi fra begyndelsen kun blive ganske få medlemmer, dog at erklære Foreningen for dannet. På denne måde“ — mener hun — „vil man måske lettere erholde medlemmer, da det desværre er folk egent, hellere at ville slutte sig til noget allerede bestående, end selv at være med til at bryde det ny vej“.

Dette praktiske råd agtede fru M. Bajer at følge. Men forud for den egenlige konstituering af den danske kresafdeling måtte der træffes visse aftaler om forholdet til hovedbestyrelsen i Genève. Brevvekslingen herom tog tid.

*) *John Stuart Mill*, hvis berømte bog „The subjection of women“ var udkommen 1869, blev samme år oversat på dansk af *Georg Brandes* under titlen: Kvindernes underkuelse.

Endelig, den 24. februar 1871, samledes de første stiftende medlemmer på Blågårds Seminarium (Blågårdsgade 15), hvor familien Bajer bode på 1ste sal i Tårnbygningen. De valgte fru *Matilde Bajer* til forstanderinde og frk. *Caroline Testman* til sekretær og kasserer. Protokollen om stiftelsen af denne s. k. „comité local de l'association internationale des femmes“, der i al sin simpelhed er skreven på gråt konceptpapir, blev undertegnet af:

<i>Matilde Bajer.</i>	<i>Caroline Testman.</i>
<i>Elisabet Ouchterlony.</i>	<i>Tagea Johansen.</i>

I dette møde oplæstes et brev, som fru *Marie Goegg* den 9/2 1871 fra Genève havde sendt fru *M. Bajer*:

„I henhold til det forslag, der i Deres navn er gjort mig ved hr. *Aleksis Petersen* om, at der dannes en „Comité local du Nord Scandinave“ under Deres forsæde, skal jeg meddele Dem, at vi med største fornøjelse modtager dette tilbud“.

Hun vil skrive til frk. *Anna Hierta* (den senere fru *Retzius*) i Stockholm om at træffe aftale med fru *Ankarsvård*. (Gennem disse ventede man sig tilslutning i Sverige). Derefter udtaler fru *Goegg* sin sorg over den fransk-tyske krig: „Alle tanker drages i virkeligheden hen imod krigen, og vi tror det formålstjenligt af hensyn til vort værks lykke ikke at hæve røsten, så længe den almindelige opmærksomhed med ængstelse er knyttet til de krigsførende hære og de politiske partier i Frankrige. Men denne opsættelse, som vor Comité anser nødvendig på grund af tidsforholdene, bör alligevel ikke gøre nogen stansning i vor Forenings fræmgang. Vi har tværtimod grund til at håbe og tro, at idéerne til fordel for kvindens rettigheder vil tage et så meget stærkere opsving, når fjendlighederne er til ende; ti, ligesom enhver ny tinges tilstand betegner et fræmskridt i civilisation, således behøver i særdeleshed kvindernes ret freden for at skaffe sig anerkendelse“.

I samme møde forhandlede om det ønskelige i at få opstillet et bestemt praktisk formål. Til virksomhed for et sådant i en nærmere fræmtid opnåeligt formål kunde man snarest vente at samle gode arbejdskraft. Som et sådant besluttede man i den københavnske afdeling at medvirke til op-

rettelsen af en „Læsesal for Damer“. Idéen skyldes nærmest meddelelser fra den tilstedeværende *Fr. Bajers* besøg i Stockholm, hvis „Läsesalong för Damer“ opstilledes som mønster. Derom mere senere.

IV.

For at vinde flere medlemmer fandt man det nødvendigt at få de franske vedtægter oversatte på dansk. Dette arbejde havde frk. *Testman* besørget inden den $10/3$ 1871. Derimod tilrådede hun — i brev samme dag til fru *Bajer* —, at der blev skrevet en selvstændig *indbydelse* „afpasset efter herværende forhold“. Denne, som „forstandersken“ skrev, lyder således:

„I Genève dannede sig 1868—69 et samfund af kvinder med fru Marie Goegg som forstanderske, hvilket satte sig til formål at virke for kvindens selvstændighed og hendes frigørelse fra alle unaturlige bånd. I flere lande dannede sig snart lignende samfund, som står i forbindelse med det i Genève, der udgør en „Comité central“, medens de øvrige kaldes „Comités locaux“. Et sådant stedligt samfund er under vor ledelse, med fru Goeggs minde, dannet her; og skulde det glæde Samfundet, om kvindespørmålet også hos os vakte virksom deltagelse og talrig tilslutning.

Vi forudsætter, at her som overalt gælder det især at åbne kvinden adgang til selvstændigt erhverv. Det herværende samfund vil derfor, så vidt muligt, medens det i det hele slutter sig til det internationale Kvindesamfunds formål, særlig virke for, at kvinden ved opdragelse og undervisning får en tidssvarende uddannelse.

Enhver, som erkender, at kvinden har *ret* til at uddanne sine ævner og tillige den *pligt* at virke med dem, hver efter sit særlige kald, — enhver, som har øje for, at en stor del af den synd og elendighed, som hjemsøger menneskeheden, er en følge af kvindens nuværende stilling i samfundet, — opfordrer vi indtrængende til at slutte sig sammen med os.

Ingen må tro ikke at kunne virke med. Det kan alle,

som har vilje dertil. Men for at nå fræmad, må alle spredte kræfter samles til enig samvirksomhed, — og dertil udbeder vi os Deres hjælp.

København, April 1871.

På Samfundets vegne

Matilde Bajer,

f. t. forstanderske.

Indmeldelser bedes sendte med udskrift: Fru *M. Bajer*, København, Nørrebro. Medlemsbidrag og gaver *kan* sendes i frimærker“.

Men hvorledes skulde det lille Kvindesamfund, uden formuende medlemmer, få penge til trykning og omsendelse af ovenstående? Der var ikke andet for end at skrive til fru *Goegg* og bede „Comité central“ om tilladelse til at bruge 10 francs af de indkomne medlemsbidrag til disse omkostninger, hvorefter resten af pengene skulde blive sendte. Inden til-ladelsen meddeltes, havde Samfundet holdt møde den $31/3$. I dette billigedes oversættelsen af de franske vedtægter og den danske indbydelse, som skulde medfølge. „På forvæntet efterbevilling“ begyndte derpå trykningen, som var færdig den $13/4$. Dagen efter blev tryksagerne omsendte til alle medlemmer. Disse blev med det samme indkaldte til et møde den $26/4$ for at forhandle om måden, hvorpå der kunde virkes til oprettelse af en „Læsesal for kvinder“ i København.

Kort forinden, den $17/4$ 1871, holdt *Fr. Bajer*, som var medlem af „Pædagogisk Selskab“s styrelse, et foredrag i dette om „Läsesalong för Damer i Stockholm“. Dette havde flere grunde. „Pædagogisk Selskab“s bogsamling blev den gang næsten ikke brugt af medlemmerne. I styrelsen havde der været tale om at skænke den bort til den påtænkte kvindelige læsesal i København. Spørmålet havde allerede været berørt på en generalforsamling den $29/6$ 1870. Imidlertid havde dette, i mange år næsten aldeles udelukkende, mandlige selskab fået en talrig kvindelig forstærkning. Dette gik således til. I nogle år havde der i København bestået en „Kvindelig pædagogisk forening“, som vel blandt sine medlemmer talte de største pigeskolers forstandersker, men dog ikke rigtig kunde trives. *Fr. Bajer* opdagede imidlertid, at de endnu gældende „Love for det pædagogiske Selskab i København,

stiftet den $17/6$ 1820" indeholdt den bestemmelse, at det skulde være et foreningspunkt også for „lærerinder“. Opdageren af dette lille ord, som syntes at have været overset i næsten 50 år, fik det kvindelige selskab til at opløse sig, for at dets medlemmer kunde udelt hellige sin virksomhed til det s. k. „mandlige“, i hvis møder lærerinder ikke hidtil havde deltaget. På ovennævnte årsmøde optoges de første 27 kvindelige medlemmer; og disses tal var i januar 1872 steget til 117, medens de mandliges var 284. Lederen af denne bevægelse, *Fr. Bajer*, fandt det nu formålstjænligt at slå et slag for tanken, inden den blev fræmsat i Kvindesamfundet. Dettets medlemmer var for en stor del medlemmer af „Pædagogisk Selskab“. Foredragsholderen fortalte, hvorledes man i vinteren 1866—67 havde båret sig ad med at stifte „Läsesalong för Damer“ i Stockholm; og han sluttede med at udtale ønsket om en lignende i København. Trangen dertil forekom ham stor. „Det gælder kun“ — sluttede han — „at bringe denne trang til almenhedens bevidsthed og at gøre den så følelig, at den fræmbringer et levende ønske om tilfredsstillelse, og føder så megen handlekraft, at den modstand, som ikke vil udeblive, kan overvindes, idet hindringen vorder vilkår“.* — Modstanden lod ikke længe vente på sig. Den $29/4$ skrev således „en læge“ i „Berlingske Tidende“, at vi „ved de for nylig efter stockholmsk mønster i udsigt stillede læsesaloner for damer ere godt på vej til at få vore unge piger opdragne til literære blåstrømper, i stedet for til dygtige og fornuftige husmødre“**).

Handlekraften, som skulde overvinde modstanden, var endnu ikke stærk nok. Men den begyndte at vokse sig stærkere. På mødet i Kvindesamfundet den $26/4$ 1871 vedtoges følgende forslag af forstandersken, fru *M. Bajer*: „Der nedsættes et udvalg på tre medlemmer, som i løbet af højst fire måneder skal udarbejde forslag til oprettelse af en kvindelig læsesal så vidt, at underhandlinger med Pædagogisk Selskabs styrelse kan indledes på grundlag af dette forslag“. Til udvalget valgtes frøkenene *Emma Thestrup* (datter af

*) Foredraget blev senere trykt i „Fædrelandet“ (red. C. Ploug) den $4/7$ 1871.

**) Jf. Tidskrift för Hemmet“ 1871, s. 115—116.

den tidligere krigsminister 1859—63), *Julie Trier* (red. af „Familie-Tidende“) og *Caroline Testman*. At sidstnævnte blev udvalgets formand, borger for, at dets arbejde blev ledet med iver og kraft; men særlig de finansielle hindringer skal have været for store til da at kunne overvindes. Arbejdet har dog uden tvivl banet vejen for den kvinde, der senere tog sagen op på ny og gennemførte den. Det var frøken *Sofie Petersen* (død d. 15/2 1874), som blev stifterinde af „den kvindelige Læseforening“. I begyndelsen af december 1871 søgte hun råd hos *Fr. Bajer*. I et brev af 13/1 1872 meddeler hun hans hustru, hvor meget hun alt da havde udrettet til sagens fræmme. Hun havde da fået bl. a. *D. B. Adlers* og *C. Plougs* hustruer til at medvirke, endvidere fruene *M. Røvsing*, *Poul Møller*, *Elise Tuxen* (f. *Wessely*) o. s. v. „Lykkes sagen,“ — skrev hun — „er det min tro, at Læsesalen også for kvindesagen vil blive en væsenlig støtte“. Allerede samme efterår blev Læsesalen eller Læseforeningen åbnet.

V.

Kvindesamfundets udvalg om Læsesalen løste altså ikke opgaven. Men i en vis henseende kan det lignedes ved manden, der vilde gøre guld, hvad ikke lyktes, men dog opfandt porcellænet. I dets møder fræmsattes nemlig manganen tanke, som senere modnedes og blev frugtbringende i andre retninger. Den skolestiftende virksomhed, som Samfundet senere udfoldede (Handelsskolen 1872, Søndagsskolen 1874, Tegneskolen 1876), må nemlig søge sine første spirer i dette udvalgs skød. Frk. *Testman* skrev den 20/6 1871 til fru *Bajer*: Idéen om at oprette skoler, ledede i Samfundets ånd, have vi også omtalt i vore møder, som den bedste måde til at forberede kvinderne til selvstændig virksomhed“. Denne idé synes opstået allerede, inden sekretæren for „Comité central“ i Genève, fru *Anna Gandillon*, d. 9/6 skrev hertil og meddelte, at man dør ivrig syslede med den samme. Hun anførte følgende ord af *Leibnitz*: „Den, som er herre over opdragelsen, kan forandre verdens udseende“; og hun oplyste, at „Comité central“ på

et møde i Genève den $26/5$ havde besluttet at „grunde skoler, om muligt i enhver af de byer, hvor vi har en nogenlunde talrig kresafdeling. Tror De, — spørger hun — „at en skole for unge piger vilde have udsigt til at trives i København? — en *skole* naturligvis med vore principer til grundlag, en *skole*, hvor man skulde danne sande kvinder? Derfor måtte vi begynde med de små, vi måtte tage den lille pige straks ved udløbet af hendes første barndom, det vil sige lige fra hendes 6te år, som netop er den alder, da idéerne begynder at indprænte sig i hendes lille forestilling“. Det var dog næppe sådanne skoler, hvorpå man havde tænkt i det danske udvalg. Frk. *Testman* skriver i sit ovennævnte brev (efter at have omtalt fru Gandillons): „Måske var det bedre, om man her i byen fik oprettet en sløjdscole for kvinder; for en sådan tror jeg nok stemningen er hos flere, i det mindste har man til mig ytret, at til et sådant foretagende vilde man nok yde hjælp, men ikke til en læsesal for kvinder“. Efter at hun dernæst har omtalt, hvilken modstand udvalgets medlemmer næsten alle vegne havde fundet, hvor de henvendte sig, fortsætter hun: „Nu tro vi, at en forespørsel til Athenæum desangående ikke bør forsømmes. Men dette kan ikke godt ske, før vi have fået en 20 til 30 underskrifter af damer, som ønske at optages i selskabet. Nu, hvor folk næsten alle ere tagne fra byen, få vi dem knapt, og må altså vente, til her atter samles nogle henad september. Meget håb har vi ikke for denne sag; skönt *Giedvad* interesserer sig derfor, har den mange modstandere i selskabets gamle medlemmer, hvoraf enkelte, hellere end at finde sig i den afskrækkende mulighed at se kvinder optagne i Athenæums fredlyste haller, ville udmælde sig deraf“.

VI.

Kvindesamfundets kamp for tilværelsen vanskeliggjordes yderligere derved, at det egenlig intet organ i pressen havde at støtte sig til. En tid så det ud, som om det skulde få et sådant. Men denne udsigt varede kun kort.

I april fjærdingår var frøken *Julie Trier* redaktør af ugebladet „Familie-Tidende“. Da hun tiltrådte redaktjonen, kendte hun endnu ikke meget til Kvindesamfundet, hvori hun først derefter indmældte sig. Hun blev et af dets trofasteste medlemmer. Men bladets udgiver, en bogtrykker, synes ikke at have haft ringeste interesse for kvindesagen. Han ønskede vel nærmest at tjæne penge ved bladet. Frøken Trier førte en stadig kamp med ham, indtil hun endelig blev så krænkert over den måde, hvorpå han behandlede sin redaktør, at hun frasagde sig denne post. Således indsatte han bl. a. imod hendes indsigelse nogle billeder til en fortælling, — billeder, som syntes lånte fra en modejournal. „Trøje uden ærmer“, sagde hun til ham, „borde der stå under det dér. Lad os blot ikke byde vore læsere sådanne karrikaturer!“ Hendes sorg og ærgrelse over, at hun ikke som redaktør havde kunnet udrette mere for kvindesagen, græmmede hende meget, og kommer til orde endnu i et brev af $\frac{9}{10}$ 1871. Hun hørte til de samvittighedsfulde personer, som tager sig verden altfor nær. Adskilligt fortjænstfuldt havde det lille blad dog ydet. Også *Pauline Worm* havde leveret læseværdige bidrag. Når „Tidskrift for Hemmet“ (1871 s. 116) spottede den „tevandsroman“, hvormed det begyndte, vidste det ikke, hvor ringe indflydelse udgiveren levnede redaktøren med hensyn til bestemmelsen af bladets indhold. „Familie-Tidende“ var et af de forsøg, som baner vejen for mere vellykkede.

VII.

Virksomheden for at skaffe Kvindesamfundet, som jo oprindelig var bestemt til at omfatte alle tre nordiske riger, medlemmer udenfor Danmark, havde kun ringe held med sig. „Jeg har i den anledning“ — hedder det i et brev fra frk. *Testman* af $\frac{16}{2}$ 1871 — „skrevet til Norge og Slesvig, men begge steder fået tilsvar, at man først vilde se, hvorledes vi her vilde begynde vor virksomhed, inden man tog beslutning om indtrædelsen“ o. s. v. —, den gamle historie, som bliver evig ny ved samfunds stiftelse: man vil ikke ind, før man har

set, hvorledes det går, men glemmer, at det ikke kan gå, inden tilstrækkelig mange er trådte ind.

I Göteborg gav Handels-Tidningens redaktör, Dr. S. A. Hedlund — i et brev af $16/3$ 1871 — anvisning på en dame, som særlig måtte egne sig til at brevveksle med Genève. Men denne skød hværvet fra sig, og gav anvisning på en anden, — som heller ikke var villig.

Fra Stockholm skrev frøken *Anna Hierta* (den senere fru *Retzius*) den $31/3$ til fru *M. Bajer*: „Selv kan jeg umulig påtage mig at sætte mig i spidsen for dannelsen af en Comité local i Stockholm, ti min tid er allerede så meget optagen, at jeg bliver nødt til at frasige mig flere sager, og kan ikke gå ind i noget nyt uden at forsømme allerede påtagne pligter. Jeg har sport flere af mine venner, som interesserer sig for kvindens sag, men fået det svar, at de allerede er kun altfor optagne, og da vi i fællig forhandlede sagen, kom vi til den samme slutning som De i Deres brev: at vi egentlig i Sverige slet ikke behøver nogen sådan Comité local for Associationen i Genève. Sverige behøver selv alle de åndelige og materielle kræfter, som det kan råde over, og da intet bestemt resultat af Associationens virksomhed kan påvises, vilde det være vanskeligt her at samle ny medlemmer. Indtil videre nøjes Sverige med, gennem et korresponderende medlem (fru *Ankarsvård*), at vedligeholde forbindelsen med Associationen i Genève, til hvilken det kan meddele resultatet af det arbejde, kvinderne har for sig her, og de fræmskridt, man fra tid til anden har været saa heldig at gøre. Takket være *Fredrika Bremer* og frøken *Leijonhufvud* er kvinden her næsten kommen videre end i Svejts på reformernes vej, og det er egentlig af England vi har mest at lære. Der har de allerede i flere år arbejdet på løsningen af sociale problemer, som man nu virker for i Sverige: om ligestillelse for loven, om politisk valgret, om prostitutionens bekæmpelse. De to sidste spørgsmål har man endnu ikke så almindelig begyndt at tænke på, men så meget mere på det første. Der har her i vinterens løb dannet sig en komité (dog aldrig offentlig fremtrådt eller omtalt) af damer og herrer, i hvilken både fru *Ankarsvård*, fru *Limnell*, min søster fru *Lind*, jeg o. fl. er medlemmer, hvis formål er at virke for „den gifte kvindes

ejendomsret“ og at understøtte et lovforslag, som min fader allerede i 5 rigsdage har fræmsat om denne sag.*) Vi har udgivet nogle småskrifter om sagen, hvilket det vil være os en fornøjelse at sende Dem, ligesom vi gerne vilde høre: hvorledes loven i Danmark er i denne henseende? om kvinderne dér ønsker en reform? samt om de har begyndt at arbejde for sagen? det vilde være af stor interesse at vide, om den danske hustru er lige så uretfærdig behandlet af loven som den svenske? Vort arbejde for denne sag har ikke været aldeles forgæves, ti rigsdagen har i år alvorlig diskuteret spørgsmålet og indset, at nogen reform må tilvejebringes. Dette og så mange andre vigtige spørgsmål giver os fuldt op at bestille, og danner et naturligt foreningsbånd imellem de kvinder, som vil virke for sine lige-stillede, tænkende kvinder, som elsker fræmskridtet, og vil se kvinden fuldt ud anerkendt som menneske med alle et menneskes og en borgers rettigheder. Vi behøver derfor ikke at stifte nogen Comité local til Associationen i Genève, hvis program altid har forekommet mig lidt ubestemt, hvor fortræffelig ideen end er, — et forhold, som kommer af, at i hvert land er der særlige reformer og foranstaltninger, som behøves, og man kan ikke andet end i almindelighed angive ånden og retningen af deres bestræbelser, når man på engang må opstille noget for forskellige nationer“. „Det glæder os meget, at De i København har i sinde at oprette en Læsesal“ o. s. v. „Har De læst en lille Bog, som heder: *Träkol* af Olof Stig**), en ganske lille bog? Den fortjener nok at læses. Formen er let, livlig og legende, ånden alvorlig og ædel. Enhver kvinde borde læse den, ja enhver mand med!“ „Bliv nu ikke vred paa mig, fordi jeg ikke kan påtage mig, hvad De ønskede . . . “.

De interessante oplysninger om det alt da så kraftige

*) Se udførligere herom i *Fr. Bajer*: Om ægtefællers formueretlige lige-stillelse (Kbh. 1884) s. 127—129. Først efter *Lars Johan Hiertas* død (d. 20/11 1872), da hans værk måtte fortsættes af andre, stittedes „Föreningen för gift qvinnas eganderätt“ d. 6/2 1873. Til denne forening dannede ovennævnte komité stammen.

**) Svensk admiral *B. O. Stackelberg*, som døde i September 1888. Se om hans virksomhed for kvindesagen som rigsdagsmand hos *Fr. Bajer*: Om ægtef. formueretl. ligest. (register s. 297, jf. s. 308).

arbejde for kvindesagen i Sverige, hvilke er uddragne af dette brev, kunde synes ikke at vedkomme os her. At man heller ikke i Stockholm satte pris på videre samarbejde med andre lande, igennem en Comité central for alle kvindesamfund, kunde synes tilstrækkeligt. Men oplysningerne om Sverige viser netop, hvorledes det ene land kan lære og opmuntre det andet, når forbindelsen kan tilvejebringes og vedligeholdes i fastere former. Derved kommer det ene land også til at støtte det andet. Reformerne kommer i alle lande mer til at holde skridt med hverandre. De lærer indbyrdes „at passe på takten, som er mere end halve magten“, som Björn-stjerne Björnson har sagt. Skal et stort almenmenneskeligt formål opnås, da er det „ikke nok, at alle vil det *hver især*“, siger *Kant* (i „Den evige fred“), de må ville det „*alle tilsammen*“. Derfor har ej alene samfund i de enkelte nationer, men, hvor det gælder almenmenneskelige formål, *internationale* samfund sin store betydning for fræmskridtet, også i det enkelte land.*)

Men, at tanken om en *Association internationale des femmes* — hvor rigtig den end er — var kommen for tidlig til verden, viste sig efterhånden tydeligere, også i Danmark, hvor den dog havde fundet større tilslutning end i det øvrige Norden.

VIII.

Den 1/4 1871 lod *Comité central* i Genève udgå en trykt fællesskrivelse til alle *Comités locaux*, hvori den beklagede, at tilslutningen til den internationale Forening var aftagen betydelig siden november måned, og at kresafdelingernes virksomhed mer og mer optoges af umiddelbare eller stedlige formål. Krigen måtte bære en stor del af skylden for denne tilbagegang. Af denne kendsgerning tog man imidlertid anledning til at udsætte det årlige fællesmøde — „kun få af vore tyske og franske medlemmer vilde kunne svare på vor

*) Jf. *Kant*: Den evige fred (i *Fr. Bajers* oversættelse, udg. i Kristiania 1889, side 52, jf. s. 93, note 31).

indbydelse“ — ; en yderligere anledning var, at fru *Goegg*, „la présidente“, af sundhedshensyn maatte begive sig til Karlsbad.

Hun synes at være bleven syg af overanstrengelse, fordi hun ikke blev tilstrækkelig understøttet af de øvrige medlemmer i Comité central. Denne skulde ifølge aftale hver fredag aften mødes hos hende. Men medlemmerne blev mer og mer forsømmelige. Undertiden måtte fru *Goegg* flere fredage efter hverandre vente forgæves. Hun måtte arbejde alene. Før sager, som nødvendigvis skulde besörjes, måtte hun tit påtage sig hele ansvaret, idet hun da handlede således, som hun anså det formålstjenligst i Foreningens interesse. Og „aldrig“ — skriver hun i en d. 19/4 1872 kungjort trykt redegørelse — „aldrig har jeg haft grund til at angre følgerne af mine handlinger, som i øvrigt var vel overvejede?“

Fru *Goegg* mener, at hendes medbestyrere, fruene *Faucon* og *Gandillon*, har spundet rænker imod hende. Da hun måtte rejse til Karlsbad, overtog disse straks den egenlige ledelse, og mente nu at opdage, at fru *Goegg* havde overtrådt sin myndighed i visse tilfælde. Foreløbig dristede de sig dog ikke til at træde åbenbart op imod den almenyndede stifterinde af Foreningen. At fællesskrivelsen af 1/4 1871 egentlig var en frugt af indre splid i Comité central, anede vist de færreste udenfor Genève.

Nogen samlende eller styrkende indflydelse kunde en sådan naturligvis ikke have. Båndet begyndte hist og her at løsne sig. Også i Danmark findes spor hertil. Således meddelte frk. *Testman* den 20/6 1871 i et brev til fru *Bajer*, at der „viser sig en bestandig mere fræmtrædende lyst til at skilles fra modersamfundet i Genève, idet man tror kun således at kunne vinde virksom tilslutning her hjemme, og ikke om end nok så lidt, blive indblandet i foretagender af kommunistisk natur. Den politiske vidtforgrene forening „l'Association internationale“ har gjort folk bange her hjemme, og mange sætte vort Kvindesamfund i forbindelse dermed, som en kvindelig afdeling af samme. Jeg for min del“ — fortsætter frk. *Testman* — „har ikke det ringeste imod vort samfunds internationale oprindelse og forbindelse, tværtimod, men kunne vi kun virke, når vi opgiver denne forbindelse, så

er dette vist nok det klogeste for sagens fræmmes skyld. I Sverig synes de heller ikke meget venligt stemte for den internationale forbindelse; og jeg antager, når vi efter sommerferien, måske i begyndelsen af september, atter samles, vil spørgsmålet om adskillelse fra Genève blive framlagt i mødet“.

Hun fik fuldstændig ret i, at sagerne vilde udvikle sig således. Dertil medvirkede også, hvad der i mellemtiden foregik i Genève.

Da fru *Goegg* i avgust kom hjem fra Karlsbad, da hun mærkede sine nærmeste medarbejderskers vedvarende fjendskab imod sig uagtet sin imødekommenhed imod dem, da hun så, at de var nær ved at sætte Foreningens kasse over styr til formål af mer stedlig natur, da hun frygtede for at pådrage sig medansvarlighed for handlinger, som hun foræves havde modsat sig,*) — så besluttede hun at udtræde af *Comité central*.

Denne beslutning meddelte hun i en trykt henvendelse af ²⁵/₈ 1871, hvori hun „fra denne dag at regne fralægger sig ethvert ansvar for de skrifter og handlinger, som måtte udgå fra *Comité central*.“

Det mådehold, hvoraf denne erklæring var præget, benyttede fruene *Faucon* og *Gandillon* til, i *Comité*'ens navn, den ³⁰/₈ at kundgøre, at fru *Goegg* „af helbredshensyn“ (*pour cause de santé*) havde taget sin afsked.

Derom havde fru *Goegg* imidlertid ikke ymtet det mindste i sin fællesskrivelse, der fortsættes (efter det ovenfor meddelte af den) således: „Det er meget alvorlige grunde, som har tvunget mig til at trække mig tilbage fra en Forening, som jeg har stiftet, og som jeg — foruden pekuniære ofre i de sidste tre år — har ofret hele min tid, alle mine ævner og alle mine kræfter; men jeg svigter derfor ikke i den kamp, der er begyndt for kvindens rettigheder, og hvilken jeg skal fortsætte som medlem af styrelsen for den internationale Freds- og Friheds-Liga. Som De véd, Frue, har denne Liga efter mit forslag, på en Kongres i Bern den ²⁶/₉

*) Alle disse bevæggrunde kom ikke frem for offentligheden før i foråret 1872. Se de trykte meddelelser fra begge parter af ¹⁹/₄, ²⁶/₄, ¹/₅ og ²⁵/₅ 1872, samt bladet *L'Espérance*.

1868 anerkendt kvindens rettigheder og siden den dag ved enhver lejlighed stillet hende på lige fod med manden.“ Hun beder derfor kvinderne at slutte sig til denne Liga og deltage i dens næste kongres, den 5te, om en måned.

Kongressen blev holdt i Lausanne den 25.—29. september, og på dens første dag holdt fru *Goegg* en tale, af hvilken følgende skal uddrages. Efter at have mindet om den beslutning, hvorved Ligaen tre år tidligere havde sat kvindesagen på sit program, omtalte hun, hvad kvinderne i det sidste år havde udrettet. „Selv krigen“, sagde hun, „den frygtelige krig, som ifjor har bragt sorg over to folk, og ladet så mange ulykkelige lide, selv den har på en aldeles uvæntet måde tjænt til at fræmhæve kvindernes egenskaber og deres moralske sans. — Overalt, under forskellige former, alt efter de forhold, hvorunder kvinden befandt sig, har hun udfoldet et sandt organisationstalent: i hospitalerne, ved ambulancerne, på valpladserne så vel som i sorgens hjem, hvor enken og de faderløse græd, har hun gjort sit kön ære. — Men ikke nok dermed! Ej alene søgte hun lige som at være flere steder på engang for at lindre krigens virkninger, — hun vilde offentlig udtrykke sin afsky for dette tyrannernes værk imod folkene og deres friheder. — Fra Genève udgik på en gang to adresser i kvindernes navn: den ene fra fru *Gasparin*, forlangte fred — fred — ikke andet end fred! Den anden, fra Association internationale des femmes, hvis president jeg var, forlangte fred i retfærdighedens navn, og udtalte den skarpeste dadel over de to kronede hoveder, som tro imod de monarkiske traditioner, havde draget den største af alle landeplager ned over deres to folk. — Skönt disse to adresser stammede fra modsatte grundsætninger, udtrykte de dog den samme afsky for blod. De samlede et omtrent lige stort antal kvindelige underskrifter. Fra England alene har vi fået 16,000, takket være den uforlignelige virksomhed, som blev udfoldet af fru *Josephine Butler* i Liverpool, hende hvis navn er i spidsen for alle veldædige foretagender i England! Svejts, Italien og Nederlandene har ydet sin del af underskrifterne. Ligeledes de krigsførende lande, skönt i ringe antal — lad os agte de følelser som bevæger dem, og dadle ikkun dem, som har vakt så mange og voldsomme

lidenskaber! — I Amerika dannede fru *Julia Ward Howe*, bevæget af den samme afsky for krigen, en komité, ved hvis hjælp hun søgte at få sammenkaldt i London en kongres af kvinder, som skulde gøre indsigelse imod krigen og enes om midler til dens forebyggelse.*) Hendes opråb blev dog frugtesløst, fordi de to lande, som led mest under krigen, ikke svarede. — Når jeg selv blev rådspørgt i denne sag og anmodet om at støtte denne ædle tanke, svarede jeg, at vor Liga, med sin alsidige sammensætning, opfyldte det opstillede formål, og at alle kvinder kunde slutte sig til den, for på vore kongresser at gøre indsigelse mod krigen og studere dens årsager. — Jeg tilføjede også, at jeg anså det for lidet praktisk at holde en politisk forsamling af kvinder, så længe loven ikke giver os nogen ret eller noget middel til i vore landes råd at få vedtaget, hvad der måtte blive besluttet på en sådan kongres.“

Fru *Goegg* meddelte, at fru *Julia Ward* derefter havde dannet en kvindelig fredsförening i New York. Hun omtalte også en aldeles ung, elskværdig frøken *Athenaïde Pieromaldi* i Ravenna i Italien, som havde forsøgt at danne en af begge kön bestående förening med det formål „at føre krig imod krigen såvel som imod en barbarisk tids fordømme og sædvaner, såsom kvindens underkuelse, dødsstraffen, dueller o. lign.“. „De ser, mine herrer og damer, at kvinderne ikke er blevne tilbage i denne store bevægelse, som går ud på at få udtalt en almindelig fordømmelse af krigen. Med hensyn til den organiserede propaganda for at skaffe kvinderne rettigheder, da vil den snart ompånde hele verden med sit net, og at der her i vor kongres findes flere kvinder, som agter at tage ordet, kan jeg heldigvis tage til indtægt for min på-

*) Det møde, hun holdt den 23/12 1870 i Union League Hall i New York, vakte stor opmærksomhed. Hendes tale blev til dels oversat som føljetong i „Öresundsposten“ (redakt. F. T. Borg, Helsingborg) den 5/6 1871. Hun vilde i maj og juni 1872 være i London i anledning af det påtænkte kvindelige fredsmøde. I sin indbydelse til dette (aftrykt bl. a. i „L'Espérance“ d. 6/7 1872, nr. 7, pg. 7) udtaler hun: „jeg fastholder mer end nogensinde den mening, at kvinderne er forudbestemte til at være de fredsstiftende (*pacificatrices*) i fremtidens samfund“. Hun rejste også til London. Der og i andre store engelske stæder holdt hun stærkt besøgte møder.

stand. Disse søstre ønsker jeg velkomne i Ligaens styrelses navn. — Men medens England i sit Parlament har en *Stuart Mill* og *Jacob Bright*, medens Italien i sit Deputeretkammer har sin *Salvatore Morelli**), så mangler de andre lande endnu mænd, som i deres lovgivende forsamlinger tør rejse sig mod fordømmene, og som, idet de dristig tager kvindens sag i sin hånd, vil sige sine landsmænd, at deres mødre, deres søstre, deres hustruer og deres døtre har den samme ret som de selv til plads i solens lys. — I svejtserske borgere, I republikanske lovgivere, I, som i alles öjne repræsenterer praktisk retfærdighed og lighed, ser I ikke med os den naturlige følge af Eders grundsætninger, og føler I ikke, hvilken ære det vilde være for Svejts, om det først af alle lande i Evropa gav sine borgerinder de rettigheder, som tilkommer enhver menneskelig skabning?“ — Fru *Goegg* udtaler i det følgende: „Ved at forsømme kvinden, denne første opdragerinde, har manden pådraget sig skyld imod sig selv, imod hele menneskeheden“. Derved kommer hun til at tale om opdragelsen og skolen i almindelighed. Hun påviser, hvilket misbrug der ofte i skolen drives med ordet „fædrelandskærlighed“, eller rettere: hvorledes denne dyd tit gennem skoleundervisningen forvanles til en last, til fædrelands-egenkærlighed, hvoraf indbyrdes had mellem folkene suger næring. I modsætning hertil udtrykker hun til slut, hvad hun forstår ved sand fædrelandskærlighed: „Fuldstændig selvopofrelse for at værgе sit land imod et angreb, for at sikre det den regeringsform, de indstiftelser og de love, som alene passer for dets indbyggeres værdighed, men tillige kærlighed, billighed og broderskab lige overfor de andre folk, — det er hvad efter min mening alle borde forstå ved fædrelandskærlighed, og det er også — tror jeg at tørde sige — det sande udtryk for den internationale følelse, som besjæler alle medlemmer af vor Liga. —

*) Havde der bestået en international kvindesagsforening, et sammenknytningsled imellem alle landes kvindeforeninger, vilde hun kunne have nævnt flere navne, således i de nordiske riger *Hierta* og *Hazelius* i Sveriges Riksdag, samt *Jaabæk* i Norges Storting (se *Fr. Bajer*: „Om ægtefællers form. ligestillelse“ s. 127—128 og s. 112). Gensidigt kendskab er en magt, som kvindesagens venner endnu ej forstår at skatte nok.

Gid fædrene og mødrene vilde indpode den i deres børn, således at disse i deres hjerter vilde oversætte den i følgende ord: „Retfærdighed og kærlighed indadtil så vel som udadtil!“

IX.

At der var foregået et alvorligt brud imellem fru *Goegg* og dem, som fortsatte ledelsen af Association internationale des femmes, synes næsten helt at have undgået opmærksomheden i Foreningens *Comités locaux*. Dette var måske en følge af, at man på begge sider — af hensyn til sagen — foreløbig dækkede over bruddet.

I England foretog fru *Josephine Butler*, en af sagens hengivneste venner og tillige en personlig veninde af fru *Goegg*, en indsamling på henved 1000 kroner*), som blev brugte til derfor at oprette et blad, der kom til at kæmpe imod Foreningens stifterinde, hvem fru *Butler* netop havde ønsket at støtte.

Det kan derfor ikke forundre, at man i Danmark, hvor man næppe fulgte bedre med end i England, ikke lod sig påvirke af det omtalte brud, hvortil der ellers kunde været grund. Nej, når stemningen for det danske Kvindesamfunds adskillelse fra moderforeningen tiltog i styrke, var det — som frk. *Testman* allerede i sit brev af ²⁰/₆ 1871 havde antydnet — egentlig kun det forskrækkelige ord „internationale“, som man — aldeles uden grund — satte i forbindelse med „Kommunen“ i Paris.

Da frk. *Testman* brevvekslede med fru *Bajer* om ordningen af det første møde i Kvindesamfundet efter sommerferien, skrev hun bl. a. den ⁹/₉ 1871: „Flere af de jyske medlemmer ville træde ud, når vi vedblive at stå i forbindelse med Genève; slet så meget er frk. *Worm* ikke derimod, men også hun ønsker oprettelsen af et dansk Kvindesamfund“. Frk. *Testman* vil mundlig forhandle med forstandersken, fru

*) I Foreningens regnskab opføres 1315 francs 28 centimes som „engelske damers subskription til grundlæggelsen af et blad“.

Bajer, om, „hvilke forslag vi bör forelægge ved mødet; ti ikke sandt, det bliver bedst, at der foreligge forslag til udtrædelse fra vor side?“ — Og den ¹¹/₉ fortsætter hun: „Frk. Worm kommer mulig til byen i denne eller næste måned, var det så ikke bedst, om vi fik en samling i stand? Da kunde det brændende spørgsmål afgøres, om vi ville skille os fra modersamfundet og danne et „dansk Kvindesamfund“. Så vidt jeg kender til stemningen i det nuværende Samfund, ville nok de fleste medlemmer stemme for dannelsen af en national forening; man har fået en latterlig skræk i blodet for alt internationalt“*).

Et forslag om Kvindesamfundets adskillelse fra moderforeningen blev udarbejdet for at omsendes til alle medlemmer, som derefter inden oktober måneds udgang skulde afgive sin stemme over det.

Endnu inden dette senere s. k. „oktoberforslag“ var omsendt, skrev frk. *Testman* den ¹⁵/₁₀ 1871 til fru *Bajer*, at det havde vakt nogle betænkeligheder. „I forslaget“, skriver hun, „hedder det, at vi skulle danne et særegent kvindesamfund, der kun for så vidt står i forbindelse med Samfundet i Genève, at den københavnske forstanderske „jævnlig sender meddelelser til „la présidente“ i Genève (f. t. fru *Faucon*), og gennem hende (ved at holde det af „Association“ udgivne tidsskrift) stadig sørger for at være underrettet om, hvad „Association“ virker for kvindesagen i den øvrige verden“. Så godt som jeg personlig synes herom, så tror jeg efter mit kendskab til de øvrige medlemmer, at dette ikke vil finde tilslutning. Man vil en *absolut* adskillelse, og vil næppe synes om, at Samfundets forstanderske, qua forstanderske for

*) Som et eksempel på, hvorledes et andet uskyldigt ord blev misforstået i det senere „Dansk Kvindesamfund“, skal følgende meddeles. Paa et møde blev en taler meget højlydt afbrudt af en dame, som var nær ved at tage ordet fra taleren. Ordstyreren (*Fr. Bajer*) bad afbryderen vente, indtil hun efter sin tur kunde faa ordet, og han tilføjede, da denne blide irettesættelse ikke hjalp: „Vi må dog virkelig her i Samfundet lære at rette os efter de almindelige parlamentariske former“. „Nej“, svarede den vrede dame, „her vil vi ikke være parlamentariske“. Hun var åbenbart en modstander af den parlamentariske regeringsform, som da var stærkt fremme i den offentlige politiske forhandling.

det danske Kvindesamfund, står i forbindelse med det Internationale i Genève. Stifterindens mand, Monsieur *Armand Goegg*, er optrådt flere gange som taler ved det berygtede Internationales forsamlinger,*) og derved er skrækken bleven endnu større, for at vort Samfund skal stå i nogen som helst forbindelse med Genève. At medlemmerne af vort danske Samfund kan vedblive at være medlemmer af det internationale, er, som frøken *Worm* skriver mig til, vist nok ikke af vejen, men at vi gennem vor forstanderske kommer til at stå i en slags officiel forbindelse med hint, vil de færreste gå ind på, efter min overbevisning. Jeg har talt med flere af medlemmerne, som udtalte sig stærkt derimod, hvorfor jeg holdt det for min pligt at meddele Dem dette, forinden jeg omsender forslaget i dets nuværende skikkelse“.

I uforandret skikkelse udsendtes det alligevel af fru *Bajer*. Ved en sådan med post foretagen skriftlig afstemning, som hastede, når man vilde redde Samfundet for opløsning, var det naturligvis ikke muligt at stille ændringsforslag, omsende disse, særlig lade stemme over dem o. s. v. Det galdt kun om at erfare, om flertallet var for eller imod adskillelsen. Ikke des mindre indløb en stemmeseddel som følgende, der var undertegnet af *Pauline Worm* og to andre medlemmer i Randers d. ²⁹/₁₀ 1871: „Undertegnede stemmer for oprettelsen af et selvstændigt dansk eller nordisk kvindesamfund, men imod, at forstandersken som sådan forpligter sig til at stå i forbindelse med „l'Association internationale des Femmes“. En anden og ganske privat sag er det, om forstandersken eller et andet medlem af vort Samfund frivillig tillige er medlem af nævnte „Association“.“

Endnu længe efter, at „oktoberforslaget“ var vedtaget, gærede det i sindene. Med en sådan iver havde agitationen i denne tilsyneladende så vigtige, i virkeligheden så ubetydelige sag været dreven. Dette ses bl. a. af et brev af ⁹/₁₁ fra *Al. Petersen* (nu hjemkommen fra Genève): „Det lader til,

*) Det ses heraf, hvor lidt fru *Goeggs* brud med det samfund, hun havde stiftet, var blevet bemærket i Danmark. Her vidste heller ingen, at hendes samliv med *Armand Goegg* da for længst var afbrudt. Den bekendte politiker var fra begyndelsen af 1870-erne på oversøiske rejser (*Pierers Konversations-Lexikon* 1890 s. 892).

at vi gøre bedst i **fuldstændig** at lade, som om den nævnte *genfiske Association* ikke eksisterede; — for at leve i denne verden må man jo respektere folks fordomme. Af samme grund havde det været mest politisk at redigere forslaget om adskillelse, således som frk. Testman foreslår; men dette spørgsmål har jo ikke længer praktisk betydning, da forslaget jo er enstemmig vedtaget, siden ingen har erklæret sig imod det“.

En ugestid senere fik fru B. en mindre behagelig skrivelse af ¹⁶/₁₁ 1871 fra *Pauline Worm* i Randers: „Ærede Frue!“ — begynder den — „Forleden fik jeg ved frk.“ [navnet udelades her] „en meddelelse, som jeg ikke ret forstår. Hun skriver: „Fru Bajer vil ej træde ud af Internationale og siger: „de jyske damer“ [flere navne udelades ligeledes her] „må føje sig, da de ere i mindretal“.“ På den misforståelse, der — som man let ser — ligger til grund herfor, bygger frk. Worm selv flere ny, og spørger: „hvad er der blevet vedtaget: enten oktoberforslaget i uforandret skikkelse eller den bestemmelse, at vort Samfund fræmdeles skal være og blive en slet og ret filial af l'Ass. int. d. F.? I sidste tilfælde gör det mig ondt, at Samfundet må betragtes som dødfødt, med mindre det kan friste livet ved en tilslutning til Dhr. *Brix's*, *M. A. Sommer's* og *Paul Geleff's* Internationale, men hertil er og jeg ikke med I lang tid trode jeg, at der ikke var nogen forbindelse mellem l'Association int. des Femmes og det Internationale, der skabte Kommunen i Paris, men efter at førstnævnte samfunds stifterinde, fru *Goegg* offentlig har erklæret republikken for den eneste statsform, under hvilken hendes tanke kan blive til virkelighed*), kan jeg ikke blive i samfund med hende, endnu mindre opfordre nogen til at gå med. Blanketterne**) sender jeg derfor tilbage, idet jeg udmælder og mig selv af l'Ass. int. d. F. — Er det derimod det uforandrede oktoberforslag, man har vedtaget“ [det havde man netop!] „og derved oprettet en nogenlunde selvstændig dansk kvindeforening, ind-

*) Hvor og når fru *Goegg* har sagt noget sådant, vides ikke. Lad hende også have sagt det! Har da borgerinden i det republikanske Svejts ikke lov til at sætte sit fædrelands regeringsform lige så højt som undersätten i det monarkiske Danmark?

**) De franske trykte sedler, som brugtes ved ny medlemmers indmeldelse.

træde vi i denne, væntende på, at der snart vil vise sig en lejlighed til fuldstændig at emancipere samme fra den internationale?“ Den lange skrivelse var undertegnet med et koldt „ærbødigst“.

Pauline Worm var et altfor betydeligt, dygtigt og handlekraftigt medlem, til at forstandersken for det spæde kvindesamfund — af hensyn til dettes fortsatte liv — længe torde lade hende blive i hendes vildfarelse. Hvor fuldstændig det lyktes at bringe hende ud af denne, ses klart af et brev fra Randers den ²⁴⁻²⁵/₁₁ 1871, der begynder således: „Tak for Deres brev, kære fru Bajer! — det hele var altså en besynderlig misforståelse“ o. s. v. Hun er atter den utrættelige medarbejder og rådgiver, helt opfyldt af Samfundets forestående organisation som et *dansk* kvindesamfund. „Når Foreningen vedtager et program,“ — skriver hun — „og offentliggør det for at vinde tilhængere, beder jeg Dem endelig ikke at kalde vort formål med det tvetydige og ilde berygtede navn: kvindens *emancipation*. Jeg véd ikke, om *De* nogensinde har brugt dette ord; men flere af Samfundets medlemmer bruge det; „Familietidende“ nævnede det på sin første side, og det var med dette løsen, at „Klara Rafael“ i sin tid trådte op. Den franske socialisme har proklameret det, men hvad den mener dermed, er netop det modsatte af, hvad vi ville: ægteskabet vil den afskaffe; men det princip, at kvinden forsørges af manden, lader den stå for at gøre „la femme libre“ til „une femme entretenue“*), Det kan ikke klart nok eller eftertrykkeligt nok siges, at idet vi ville bane kvinden vej til selvstændigt, hæderligt erhverv, værne vi just om ægteskabets hellighed ved at løfte det op over den jammerlighed, som forsørgelseshensyn have sænket det ned i. — Det glæder mig, at Samfundet tænker på at udgive et tidsskrift. . . . Mit råd er, at tidsskriftet *ikke* skal beskæftige sig udelukkende med kvindesagen, men tillade *kvindelige* forfattere i dets spalter også at udtale sig om andre æmner, medens bi-

*) Hvor vidt det er rigtigt, at den franske socialisme vilde afskaffe ægteskabet, må stå hen. Der kan være andre, der har denne opfattelse. Den må bekæmpes, hvor den end findes. Og *Pauline Worms* bemærkning om „forsørgelsen“ har endnu den dag idag meget mere end historisk interesse.

drag fra mænd kan optages, for så vidt de stå i nogen forbindelse med kvindespørmålet. Ved denne ordning opnås den dobbelte fordel, at der 1) kommer liv og afveksling ind i tidsskriftet, og at 2) publikum gennem det får et praktisk bevis for, at kvinder kunne være hjemme på forskellige åndelige områder. . . . Hvad der imidlertid forekommer mig at være det første skridt, som det danske kvindesamfund bør gøre, når det har konstitueret sig, er indgivelsen af et andragende eller en adresse til Rigsdagen om forandringer i *den gifte kvindes formueretlige stilling*. Dernæst må der virkes for et fond, der understøtter kvindelige talenter i forskellig retning, samt lønner og opmuntrer ethvert foretagende, der går ud på at bryde nye baner for kvindelig virksomhed". I slutningen af dette 7 sider lange brev kommer hun tilbage til spøgelsefrygten for det internationale. „I sommer traf jeg en mand“, fortæller hun, „der sporte mig, om det var sandt, at jeg, som rygtet gik derovre, var medlem af Internationale, og for nylig har jeg hørt, at samme beskyldning göres mod frk. *Testman*". —

Man vilde imidlertid gøre Danmark uret, om man trode, at det var alene her, man misforstod ordet „international". I en beretning, som „Comité central" afgav på det følgende årsmøde i Genève den $24/3$ 1872*), meddeles således fra Holland, at „vor kære brevskrivnerske fra Amsterdam sender os intet brev uden at tilføje betragtningen om den ærgerlige skade, som ordet „international" gör vor forening". Dog har man næppe hos hollænderne gået så vidt som hos os. „I Danmark“, hedder det i samme beretning, „forårsagede ordet „international" en sådan skræk, at ingen mere torde lade sig optage i Foreningen. Uagtet alt, hvad vi sagde for at berolige dem, modtog vi fra fru *Bajer*, forstandersken, et brev, hvoraf jeg uddrager følgende: „Jeg har været den eneste, som var imod adskillelsen; men det var en uundgåelig nødvendighed, dersom man ikke vilde udsætte vor lille kresafdeling for opløsning. En rædsel for ordet „Internationale“, havde i den grad grebet medlemmerne i provinserne, at det var umuligt at stille dem tilfreds ved at skrive til dem“.

*) *L'Espérance* af $9/4$ 1872 s. 5.

Det blev derfor også af selve *Comité central* foreslået at ændre ordet „internationale“ i Foreningens titel til „universelle“. Forslaget forblev uafgjort. Men det gik igen på en generalforsamling senere på året*). „Ordet „international“ forskrækker, skönt med uret, et stort antal personer“. Et medlem foreslog at kalde Foreningen: „*Société progressiste des femmes*“ (Kvindeligt fræmskridtsselskab). Det blev aldrig til andet end forslag, men endnu så sent som den 5/2 1873 må Foreningens månedsblad *L'Espérance* beklage den misforståelse, der er opstået af ordet „international“, der „oprindelig betyder: „hvad der er for alle nationer“ eller „går fra den ene nation til den anden“; men som for tiden hos størstedelen af dem, som forstår det, eller bruger det, kun vækker mindet om ånden i Pariser-kommunen med dens ulykkelige virkninger“. Og med denne misforståelse af ordet „international“ sammenstilles den af ordet „emancipation“. Også denne misforståelse, hvorom Pauline Worm taler i sit brev af 24-25/11 1871, har været international.

I Sverige skilte man sig ligeledes ud fra forbindelsen med Genève. Men dér synes ordet „international“ dog ikke at have haft samme indflydelse som i Danmark. Det var fru Goeggs taler i Freds- og Friheds-Ligaen, som havde været afgørende i alt fald for fru Ankarsvård og hendes nærmeste meningsfæller i Stockholm. Af hendes brev til Genève (hvoraf uddrag i *L'Espérance* nr. 5, s. 5) ses, at det var denne Liga — eller rettere fru Goeggs forbindelse med den —, som måtte bære skylden. For det første havde man altså i Stockholm ikke lagt mærke til, at hendes forbindelse med Ligaen var det modsatte af hendes forbindelse med det af hende stiftede internationale Kvindesamfund. For det andet var Ligaen meget bedre end sit rygte. Både ved dens stiftelse 1867 og senere havde vel revolutionære personer søgt at trænge sig ind og bemægtige sig ledelsen. Men altid var angrebene blevne slåede tilbage. Det sidste var *Bakunins* på kongressen i Bern 1868. Da han blev overstemt, udtrådte han og hans meningsfæller. Den „revolutionære propaganda“ som fru Ankarsvård tillægger Ligaen, har aldrig fundet sted.

**) Den 17/11 1872, se *L'Espérance* d. 5/12 1872, s. 3.

Tværtimod! På kongressen i Lausanne den 29/9 1871 havde Ligaen netop vedtaget en beslutning, hvori den „tro imod sine grundsætninger, på det kraftigste — i menneskelighedens, retfærdighedens og frihedens navn — brændemærkede de snigmord og andre myrderier, hvorfor Paris i år har været skuepladsen, og det, under hvilken fane de end var begåede“. (Se den officielle samling af „Résolutions“ på Ligaens 21 første kongresser s. 44).

En fornuftigere grund gav et andet medlem for sin udmeldelse af den forening, fru *Goegg* havde stiftet. Men dette svenske medlem, frøken *Anna Hierta*, var heller ikke da i Stockholm, men ved Middelhavets kyst. Hun skriver den 3/12 1871 fra Villa Niel, Golfe Juan, Alpes maritimes, til fru *Bajer*: „De har sikkert fra Genève i efteråret fået at vide, at fru *Goegg* er udtrådt af l'Association inter. d. femmes, at Foreningen har ligget i indbyrdes kiy, og har opløst sig i partier. Da vi aldeles ikke kender noget til den dame, der har stillet sig i spidsen for den i fru *Goeggs* sted, og det alene var for hendes skyld, vi trådte ind i Foreningen, så bad jeg fru *Ankarsvård*, efter at vi nøje havde forhandlet sagen, om hun, da jeg ikke havde tid dertil, vilde skrive og sige, at hun, fru *Limmell* og jeg gik ud af Foreningen, samt bede dem ikke mere sende os papirer eller bøger. Vi véd jo aldeles ikke, hvad den ny præsident har i sinde at gøre, hvilke hendes ideer er, og vi vil ikke med vore navne være med til noget, som vi ikke selv kan bedømme. . . . Jeg håber, at De, kære fru *Bajer*, ikke misbilliger dette, men vi kunde ikke gøre andet, ti da fru *Goegg* siger, at hun har haft alvorlige grunde til at forlade en forening, som hun selv har skabt og ofret sig for, så kan dette ikke andet end indgyde den største mistillid til de nu ledende chefer. . . . I Deres sted vilde jeg også gå ud af Foreningen, dersom ikke Fru *Goegg* vender tilbage til den“*). — Man kan ikke lade være at sammenligne de forskellige hensyn, der gör sig gældende ved de forskellige medlemmers udtrædelse. Frøken *Pauline Worm* går ud for ej at være sammen med fru *Goegg* (som ikke er der længer),

*) Des værre ligger det udenfor denne skildrings ramme at gøre flere uddrag af frk. A. Hiertas brev (om hendes ophold i Paris, hvor hun har gjort bekendtskab med flere venner af kvindesagen).

men frøken Anna Hierta — som véd bedre besked — går ud netop, fordi fru Goegg, til hvem hun med rette har tillid, er gået ud.

Da fru *Ankarsvård* — som vi ovenfor har set — giver andre grunde for de stockholmske medlemmers udtrædelse end frøken *Hierta*, må det antages, at man efter dennes bortrejse har taget sagen under fornyet overvejelse i Stockholm, og dér har besluttet at begrunde udtalelsen på anden måde: lade Ligaen være syndebuk.

X.

Den 20/11 1871 lod fru *Bajer* som det danske Kvindesamfunds forstanderske til alle medlemmerne omsende følgende meddelelse:

„Da det af styrelsen for Kvindesamfundet i oktober 1871 til medlemmerne omsendte forslag om udskillelse af den afdeling af „l'Association internationale des femmes“, som har sit hovedsæde i København, fra den nævnte Association og om dannelse af et eget *selvstændigt* Kvindesamfund er vedtaget, så meddeles det herved medlemmerne:

1. Kvindesamfundet, hvis hovedsæde er i København, er et aldeles selvstændigt samfund, aldeles uafhængigt af „l'Association internationale des femmes“.

2. Indtil videre gælder som *foreløbige* vedtægter for Kvindesamfundet §§ 1, 7 og 10—15 af de tidligere omsendte „Uddrag af vedtægter for Association internationale des femmes“.

3. Styrelsen skal senere omdele forslag til endelige vedtægter for Kvindesamfundet, hvorom medlemmerne opfordres til at udtale sig“.

For at henlede den store almenheds opmærksomhed på den fuldbårte skilsmisse fra det internationale samfund besluttede man at kungøre den på et offentligt møde. Men for at drage folk til dette måtte det forenes med et foredrag. Hvem skulde holde det? Der havde været tale om *Pauline Worm*. Hun havde bebudet et sådant ved lejlighed.

Men hun havde nylig været syg, og torde ikke rejse. Et af de medlemmer, som gennem hende var knyttet til Samfundet, var pastor *Emil Christiani*, der længe havde været præst i Bjerregrav ved Randers, men i sommerens løb var forflyttet til Nysted på Låland. Han havde allerede en gang tidligere, den 13/5, holdt et foredrag for Samfundets medlemmer og flere særlig indbudne — altså for en mindre kreds (i Bredsdorffs skolelokale på Blågårds seminarium). Nu var han netop i København. Han var villig til at tale offentlig i en større sal, man dertil lejede i Vingårdsstræde 6, i stuen til venstre, hvor „Arbejderforeningen af 1860“ den gang havde sit lokale.

Den 21/11 1871, om aftenen havde „kvindesagens foreløbige venner“*) samlet sig for at høre pastor *Christianis* foredrag. Forinden gav *Fr. Bajer* et meget kort overblik over Samfundets historie, og meddelte dets udskillelse fra det internationale modersamfund i Genève. *Christiani* udviklede Samfundets formål. Men dagbladet „Fædrelandet“s referent beklagede næste dag, at man ikke fik „rede på de midler, ved hvilke sagen praktisk skulde sættes i værk. Hr. *Christiani* vilde . . . intet have at gøre med den tidligere (amerikanske?) emancipatjon, som han fandt vanvittig, og hvis adfærd han stæmplede som narrevæsen“. I det han „stillede mand og kvinde til hinanden som ånd og hjerte“, betonedes han især „kvindens ret til selvudvikling“. Hun lige som „alt, hvad der lever, skal have lov til at udvikle sig og vokse frit“ —, den samme grundtanke, som gik igennem hans foredrag d. 13/5. Imidlertid måtte Kvindesamfundets første opgave være „at berede sindene, men ikke at reformere samfundet i øjeblikket“. Men — tilføjer „Fædrelandet“s referent — „det var dog alligevel ikke småting, han stillede i udsigt, idet han tilkendte kvinderne ret til at vælge — som det syntes også til at vælges — til rigsdag og kommune“. Ugebladet „Dansk Folketidende“ indskrænkede sig nærmest til at med-

*) Således udtrykker sig „Fædrelandet“ (red. *C. Ploug*) d. 25/11 1871 (nr. 275), som var et af de få københavnske blade, der stillede sig nogenlunde velvillig til sagen. Velvilligere stillede sig „Dansk Folketidende“ (red. *Sofus Høgsbro*) d. 1/12 1871. Begge glædede sig over skilsmissen fra det internationale samfund.

dele af indholdet, at „han antog den tid vilde komme, da hun (kvinden) fik samme ret som manden til at vælge og lade sig vælge både til rigsdag og til kommuneråd“. (Tillige henviste bladet ny indtrædende medlemmer til at møde sig hos boghandler *L. A. Jørgensen* på Højbroplads). „Fædrelandet“s mer kritiske referent slutter således: „Vi antage det for givet, at hvis Kvindesamfundet skal vinde udbredelse og gøre gavn, må det have positive formål, for hvilke det vil virke gennem fast organisation. I modsat fald vilde selv de mest åndrige foredrag ikke hjælpe kvinderne ud over den“ [af Christiani] „omtalte „åndrighed“ men kun ind i uklare fantastier“.

Pauline Worm skriver den 27/11 1871 fra Randers til fru B., at hun må erklære sig enig med „Fædrelandet“ i, „at en offentlig forkyndelse af bestemte praktiske opgaver bedst vil fræmme sagen“. Og i forbindelse dermed sender hun et udkast til et program. Går styrelsen ind på dette, ønsker hun det udbredt så vidt som muligt, indrykket i „de mest læste og agtede københavnske blade og provinsaviser, af disse sidste navnlig „Jyllandsposten“ o. s. v.*). Hun henstiller med det samme til overvejelse, om Samfundet skal kaldes „det danske Kvindesamfund“ eller et andet navn vælges. Og hun slutter sit brev således: „Skarphed og djærvhed skader ikke; vi må træde op med kraft; jo mere bestemt vor udtalelse er, des mindre vil det lykkes modstanderne at tie sagen ihjel; jo fastere der er peget på tragiske vanskeligheder, desto vanskeligere bliver det at slå sagen hen i vejret som et komisk hjærnespind“.

I denne for Kvindesamfundet så vigtige og særlig for dets forstanderske så travle tid var det meget uheldigt, at styrelsens bedste arbejdskraft måtte undværes. Frk. *Testman* var alvorlig syg fra begyndelsen af november 1871 indtil nyår 1872. „Efter længere tids piberi“ — skriver frk. *Tagea*

*) Dette udkast til program har det ikke været forf. muligt at genfinde. Trykt blev det ikke. Af en senere skrivelse fra *Pauline Worm* (d. 9/12) ses, at „deri var nævnt 5 praktiske opgaver som dem, der måtte ligge Selskabet nærmest; fagskolerne var en af disse, men i forbindelse med oprettelsen af et fond til fræmadstræbende kvindelige talenter understøttelse“.

Johansen d. 2/11 1871 til fru *B.* — „er frk. *Testman* nu bleven angreben af tyfus“ Endnu i forgårs var frk. *Testman* meget opfyldt af vor Forenings anliggender“. Hr. *Aleksis Petersen*, som gerne stod bi med råd og dåd, rejste fra staden for at være hovmester på herregården Basnæs. Sagens andre nærmeste venner i København, hvor hovedarbejdet måtte gøres, var altfor optagne til at kunne ofre det megen tid. Imidlertid lykkedes det at få organisationen fuldendt inden jul.

Pastor *Christianis* foredrag havde givet den næsten tomme kasse en aldeles nødvendig indtægt. Medens meddelelsen af 20/11 til medlemmerne måtte håndskrives af mangel på penge i kassen, kunde fru *B.* nu lade trykke og omsende til medlemmerne — hvis tal inden nyår blev trefoldet *) — følgende

„Udkast til Vedtægter for Kvindesamfundet.

§ 1. Kvindesamfundets *formål* er: at hæve kvinden i åndelig, sædelig og økonomisk henseende og således tillige at gøre hende til et selvstændigere og virksommere medlem af familien og samfundet.

§ 2. Det *almindelige årsmøde* holdes i København. På dette vælges for det følgende år: forstanderske, næstforstanderske, kasserer og 2 revisorer (jfr. § 6).

§ 3. Medlemmer udenfor København kan vælge og stemme *skriftlig*.

§ 4. Medlemmer, som bor i samme by eller egn, har ret til at ordne sig selv i *stedlige krese*, hvilke der indrømmes al den selvstyrelse og virksomhed på egen hånd, som ikke strider mod foreliggende vedtægter. Dog skal kresenes forstanderske stadig meddele Samfundets styrelse oplysninger om kresenes særlige virksomhed.

§ 5. *Styrelsen* udgøres af forstandersken, næstforstandersken, kassereren og 1 medlem for hver stedlig kres på mindst 100. Kresen vælger selv dette medlem, gennem hvilket styrelsen derefter står i forbindelse med den.

*) Se *L'Espérance* d. 2/4 1872, nr. 5, s. 5. — Den 1/5 1872 var medlems-tallet dog endnu kun 78 (se den trykte medlemsliste).

§ 6. Styrelsen skal hvert år kort før jul gøre rede for Samfundets virksomhed, og kassereren fremlægge regnskabet, med revisorernes bemærkninger, på det *almindelige årsmøde* til godkendelse af dette, som er Samfundets *øverste myndighed*.

§ 7. *Medlemsbidraget* fastsættes til 1 rdl. årlig.

§ 8. *Ændringer* i disse vedtægter eller Samfundets *opløsning* kan vedtages på det almindelige årsmøde, dersom forslagene har været omdelte til medlemmerne samtidig med eller inden indkaldelsen til mødet.“

Efter udkastet meddeltes:

„Ændringsforslag til ovenstående udkast fra ikke-københavnske medlemmer må, med navns underskrift, afsendes frigjort med udskrift: Fru *M. Bajer* — Københavns *Nørrebro*, senest 4 dage inden det *almindelige medlemsmøde*, hvilket herved *indkaldes til den 15. december 1871 kl. 7 efterm.* i Vingårdsstræde 6, 1ste sal til venstre.“

Der medfulgte en blanket til indmeldelse i Samfundet.

Det var en umådelig travl tid indtil mødet den ¹⁵/₁₂ 1871. Forhandlingen om ændringsforslag og om adgang til mødet gav bl. a. anledning til megen brevveksling. *Pauline Worm* m. fl. i Randers stillede en hel række ændringsforslag, hvis ledende tanke var, at Kvindesamfundet ikke skulde være altfor særlig københavnsk, men almindelig dansk. Hende skyldes vel også nærmest, at ordet „Dansk“ blev indsat i Samfundets navn. *Mathilde Fibiger*, som var meget svagelig, og kun skrev, når større begivenheder forestod i Kvindesamfundet, sendte den ¹⁴/₁₂ et telegram: „Kære fru *Bajer*! må jeg (desværre fraværende) råde over 2 adgangskort, glæd mig sende fru *Plum* (Garnisonsplads 20) fru *Klein* (Fredriksgade 1). Brevforklaring“ Brevet fra Mathilde Fibiger begynder med forsikringen om, at hun „har tænkt meget på den dag, der nu forestår, da det *danske* Kvindesamfund holder sit første møde“. Men hun havde ikke skrevet. Den store travlhed på telegrafstationen, hun bestyrede i Århus, tillod det ikke. „Det er godt, at vi sættes på prøve“, mener hun, „da der er en temmelig stærk fordom imod kvindeekspeditionen her i byen, og kun den kendsgerning, at den udføres upåklageligt i travle tider, kan afvæbne oppositionen, om forøvrigt noget er i stand til at indvirke på dem, der ikke

ville overbevises.“ I en note tilføjer hun: „For tiden er her ansat een herre og fire damer; — [derfor] kan man kalde Århus, „Jyllands hovedstad“ — en *damestation*. Det har vi sat igennem. Men“ — fortsætter hun — „jeg har under trykket af denne byrde haft en følelse af at dø bort fra alt andet, hvis det skal blive således ved — og det er ikke godt. Den åndelige virksomhed er for den praktiske opgave, hvad sjælen er for legemet, hvad lyset er i lampen. Det gælder ikke om at vælge, men at forene bægge; — og derfor blev jeg glad igår på min fødselsdag*) ved tanken om vort Samfund. Nu da det er dansk, føler jeg mig mere til pas derved; ti min rodfæstede uvilje imod skandinavismen var mig i vejen over for de svenske, hvem jeg ikke kunde overvinde mig til at forklare, at jeg sluttede mig til dem *uagtet* ikke *fordi* de vare svenske**); og i „union internationale“ savnede jeg den begrænsning, uden hvilken det er så vanskeligt at arbejde for enkelte praktiske formål. — Hvor meget min medvirkning må begrænses ved min praktiske virksomhed, har jeg tidligere omtalt. Men mit hjertelag skal ikke svigte. Med Hans bistand, der er stærk i de svage, må vi vel kunne nedlægge et sædekorn, der en gang vil bære frugt, om vi end ikke selv skulde høste den; ti ingen stræben er forgæves, som er i det gode og henter styrke ovenfra: Selv det mislykkede forsøg baner vejen for det heldige“. Efter at have givet den i telegrammet bebudede „brevforklaring“ slutter hun dette i flere henseender mærkelige brev med „ønsket om held og velsignelse til vor fælles gærning“. —

På mødet den 15/12 1871, som lededes af *Fr. Bajer*, blev styrelsens „udkast“ vedtaget med følgende ændringer, se „udkastet“ side 42—43.

Til § 1 (om formålet) blev føjet, at den omtalte virksomhed for kvinden skulde ske „navnlig ved at åbne hende adgang til selvstændigt erhverv“. Forslaget blev stillet af boghandler *L. A. Jørgensen*, men bekæmpet af *Fr. Bajer* (ud-

*) Den 12/12 1871 blev hendes sidste fødselsdag. Hun døde den 17/6 1872, kun 42 år gammel. (I D. Biogr. Lex. skrev jeg om hende).

**) *Mathilde Fibigers* herkomst spores desværre altfor tydelig. Se *Fr. Bajer*: „Klara-Rafaelfejden“ (Kbh. 1879) s. 8.

kastets oprindelige forfatter), som gjorde opmærksom på, at de ord, man vilde tilføje, var overflødige, da ordet „økonomisk“ fandtes i det foregående. Ved altfor stærkt at fremhæve en enkelt side af kvindesagen vilde man let forsømme andre. Hvor stærkt den almindelige mening imidlertid den gang vilde gøre kvindesagen næsten udelukkende til et spørgsmål om kvindens erhverv, har bl. a. fundet sit udtryk i, at Statskalenderen, hvor Kvindesamfundet første gang findes omtalt 1873, nævner som dets formål *alene*: „at virke hen til at gøre kvinden af enhver stand og stilling skikkert til selvstændigt erhverv, hvilket mål iblandt andet søges opnået ved oprettelsen af „Fagskoler for kvinder“;“ og således blev formålet uforandret stående indtil Statskalenderen 1884, hvor det sidste gang findes. Først 1885 aftrykkes *ordlyden* af formålet i § 1, hvoraf virksomhedens flersidighed kan ses.

Til § 3 føjedes, at den dér omtalte skriftlige afstemning af medlemmer udenfor København kan ske „ved indsendelse til Styrelsen af forseglede stemmesedler.

I § 5 ændredes, efter *Pauline Worms* forslag, „100“ til „25“ som det antal medlemmer, en stedlig kres skulde have for at kunne sende 1 medlem til Styrelsen (senere gik man atter op til „100“).

I § 6 strøg man, ligeledes efter *P. Worms* forslag, tidsbestemmelsen for årsmødets afholdelse: „hvert år kort før jul“, men vilde ikke sætte „juli måned“ i stedet derfor, hvad hun ønskede af hensyn til ikke-københavnernes deltagelse. — At Styrelsen på årsmødet skal forelægge til drøftelse de sager af vigtighed, som den agter at iværksætte i det kommende år“, — blev indskudt.

Derefter blev indsat en ny § 7, der blev affattet af ordstyreren (*Fr. Bajer*) under forhandlingerne, men i øvrigt er en omarbejdelse af nogle af *Pauline Worms* fremsatte forslag eller ønsker til mødet. Den ny § 7 kom til at lyde saaledes: „Med *indkaldelsen* til det almindelige årsmøde, 1 måned inden dets afholdelse, omsendes medlemsliste til alle medlemmer. *Forslag* må indsendes til Styrelsen mindst 14 dage inden mødet.“

§§ 7 og 8 blev således henholdsvis §§ 8 og 9.

Hermed var det den $24/2$ 1871 stiftede „Kvindesamfund“ forvanlet til „Dansk Kvindesamfund“. Dettets første „Vedtægter“ af $15/12$ 1871“ blev straks trykte og omdelte til medlemmerne.

XI.

Samme dag, som offentligheden fik meddelelse om det danske Kvindesamfunds skilsmisse fra moderforeningen i Genève, den $24/11$ 1871, havde forstandersken, fru B., meddelt „Comité central“ denne beslutning i et officielt brev.

Først den $23/12$ indløb herpå et svar fra Genève, undertegnet på komitéens vegne af sekretæren, fru *Anna Gandillon*. Heri hedder det: „Det er med en levende sorg, at komitéen har modtaget meddelelse i Deres brev af 24. november, der ikke er ankommet her til Genève inden de første dage i december, da vi netop havde afsendt så vel til Dem, Frue, som til vore medlemmer i København 20 numre af *L'Espérance*, vort blad og organ Det var ingen ringe sag for vor Association, som ingenlunde er rig, at beslutte sig til at udgive et månedsblad. Jeg skrev herom et langt og meget omstændeligt brev til fru *Butler*, hvis erfaring i alle disse spørgsmål jeg kendte. Vor veninde svarede mig kun med nogle meget opmuntrende linier og bebudelsen af en temmelig betydelig pengesum, som hun havde samlet for at forvanle fjærdingårsskriftet til et månedsblad. Fjorten dage senere var denne sum fordoblet*). Vi lagde ufortøvet hånd på værket, og 10 dage derefter udkom *L'Espérance***). Hvad De siger om en national forening for Deres land, er aldeles rigtigt Men skulde dette være til hinder for at forblive i forbindelse med vor internationale kvindesagsforening? I England findes ikke alene en *national forening*, men flere foreninger, bl. a. for „Woman's suffrage“ [kvindens valgret] — „Repeal of Contagious

*) De ovenfor (s. 31) omtalte henved 1000 kroner.

**) Den $5/12$ 1871 udkom Nr. 1 af *L'Espérance*.

Diseases Act“ [imod lovbeskyttet usædelighed] — „Women Education“ [for kvindelig opdragelse] etc., hvilke selskaber alle arbejder med den iver, der er så bekendt hos de engelske kvinder, — og disse foreninger er alle i forbindelse med os; deres præsidenter og betydeligste medlemmer tilhører også vor forening. Hidtil har dette internationale bånd sammenknyttet de engelske og italienske kvinder; men det bliver hver dag mægtigere, og skal en gang blive en virkelig kraft. Tænk Dem kvinderne af ethvert folk og af enhver tro forenede til held for et og samme formål! Det vilde være en magt. Jeg håber derfor, Frue, at vi, når De har meddelt dette brev til Deres kolleger, måske modtager et svar, som sikkert vilde berede komitéen stor glæde.“*)

Dette brev, som blev sendt omkring til flere af Dansk Kvindesamfunds ledende medlemmer, gjorde et sådant indtryk, at afstemningen om udskillelsen næppe vilde have været så enstemmig, dersom det var kommet tids nok. Endnu mer vaklende vilde mange, som allerede havde udmældt sig af moderforeningen, være blevne, dersom de tillige havde vidst noget om bladet *L'Espérance*. Men dette blad havde ej engang det danske Kvindesamfunds forstanderske modtaget, da hun fik brevet, — hvilket hun da straks meddelte fru *Gandillon* i et brev af ³⁰/₁₂ 1871.

Denne svarer fru *B.* den ⁷/₁ 1872, er forbyttet over, at hun ikke har modtaget de for tre uger siden afsendte mange eksemplarer af *L'Espérance*, og meddeler, at der naturligvis straks er sket forespørsel på postkontoret i Genève. Her findes de omsider — på bunden af en skuffe. Det skyldtes en utilgivelig forsømmelse fra en postbetjænts side. Bladene blev naturligvis straks afsendte. „Og jeg beder Dem, Frue“ — skriver fru *Gandillon* — „at være så god at forklare Deres kolleger og venner grunden til denne forsinkelse“. Uagtet

*) Hun omtaler dernæst et brev, hun har fået fra frøken *Daubié* i Paris (hvis bekendtskab også frøken *Hierta* havde gjort der). Frk. *Daubié*, hvis udmærkede skrift »*La femme pauvre au 19me siècle*« netop da havde vakt så stor opmærksomhed, havde skrevet til fru *Gandillon* om en nylig i Paris oprettet »Fræmskridtsforening til kvindens frigørelse«, der satte hendes valgret på sit program. Men dette finder fru *Gandillon* for øjeblikket ubetimeligt, fordi de franske kvinder endnu altfor meget beherskes af præsterne.

fru *B.* havde bedt hende ikke at sende mere, vedblev hun dog at sende alle de følgende numre. Selv vilde hun skrive til fru *S. Casse*, en af dem, som efter læsningen af brevet af ²³/₁₂ 1871 havde vist størst tilbøjelighed til at vedligeholde forbindelsen med Genève. „Hav den godhed, Frue“ — slutter fru *Gandillon* — „snarest muligt at skrive til mig for at meddele mig, hvilket indtryk *L'Espérance* har gjort på Deres kolleger!“ Og hun håber, at denne ny budbringer vil genknytte båndene „mellem os og vore danske veninder“. — Så nødigt gav man i Genève slip paa den forbindelse, som havde bestået et årstid.

Det må vel erindres, at man da endnu ikke i Danmark anede, hvad fru *Goeggs* udtrædelse af Foreningen i Genève egentlig betød. Dette oplystes først, da selvforsvar nødte hende til at afsløre, hvad hun for kvindesagens skyld så længe som muligt havde ønsket at fortie.

Selve bladet *L'Espérance* var i det hele taget — især i begyndelsen — vel redigeret. Men det var også det eneste middel til endnu i nogen tid at holde den synkende skude oppe, hvorfra det danske kvindesamfund havde skilt sig. Da bladet ophørte den ⁵/₇ 1873, synes Foreningen også at være stille hensovet. Bladets udgiverinder havde ved at krænke Foreningens stifterinde, fru *Goegg*, skadet selve kvindesagen, i alt fald dens fremme i Svejts. Fru *Gandillon* er senere død, hendes medarbejdere er forsvundne fra Genève. Den internationale Forenings bedste kræfter fulgte fru *Goegg*. Da hun i en trykt meddelelse af ¹⁹/₄ 1872 havde værget sig imod „Comité central“s angreb paa årsmødet den ²⁴/₃, blev hun støttet i en ligeledes trykt rundskrivelse af ²⁶/₄, undertegnet af fru *I. de May de Rued* i Bern og frøken *Mathilde Boisot* i Lausanne. „Comité central“ svarede i et trykt opråb af ¹/₅ 1872. Med det samme indkaldte den medlemmerne til årsmøde i Genève den ⁹/₆. Men samme dag blev — ved trykt indbydelse af ²⁵/₅ — fru *Goeggs* parti stævnet til møde hos fru *de May de Rued* i Bern. Og i spidsen for den sidste indbydelse stod navnet: *Josephine Butler* (Liverpool). Af de øvrige fjorten navne var fem fra Frankrige eller det franske Svejts, to fra det tyske Svejts, fire fra Tyskland, to fra Milano og et fra Jerusalem. Opråbet fra disse femten repræsentanter

fra flere lande indeholdt bl. a. følgende: „Lige overfor de intriger, som i virkeligheden har opløst Foreningen, har vi enstemmig taget den beslutning at overlade til sig selv dem, som er skyld deri og at genoprette vort Samfund“. I Bern stiftedes da den 9/6 1872 selskabet „La Solidarité“ (forening til forsvar for kvindens rettigheder) med samme program som den hændende „Association internationale des Femmes“. Det ny selskab udgav sit eget blad af samme navn.

Erfaringen viste dog, at de *internationale* kvindeforeningers tid endnu ikke var kommen. „La Solidarité“ udviklede sig mer og mer til en national forening. Den udrettede adskilligt godt for Svejts i den halve snes år den bestod med fru Goegg i spidsen. Da den ophørte den 20/9 1880, udtalte dens stifterinde, at „La Solidarité“ havde haft held med sig i sit værk, men måtte give efter for den „nuværende bevægelse, som overalt har fået et nationalt præg, et tydeligt tegn på dens udvikling og styrke“*).

Af den tilsigtede *internationale* kvindesagsforening havde der således i Svejts ligesom i Danmark udviklet sig en *national* forening. Den danske viste imidlertid den største livskraft. Den overlever både moderen og søsteren. Den havde vanskelighed ved at komme til verden. Den brugte i grunden over et helt år til sin stiftelse. Ja, denne blev egentlig først afsluttet med vedtagelsen af Dansk Kvindesamfunds første love af 15/12 1871.**)

Samfundets første forstanderske, fru *Matilde Bajer*, var — nærmest af hensyn til voksende huslige pligter — ikke at bevæge til at modtage genvalg, hvor meget hun end blev opfordret dertil.

Forhandlingerne — både skriftlige og mundlige — om, hvem der skulde afløse hende, var meget langvarige. Som midlertidig forstanderske måtte fru Bajer lede det ny valg.

*) *Th. Stanton*: The woman question in Europe (1884) s. 383.

**) Denne betragtning gjorde Samfundets styrelse gældende, da den bestemte den 15. December 1896 til sin 25-års stiftelsesfest, hvilken blev holdt i Wittmacks lokale (ved Holmens Kanal) i København. Ved den lejlighed havde den da 91-årige fru *Casse* Folketingets formand *Sofus Høgsbro* til bordherre. Hun holdt en begejstret tale ved bordet.

I det hun omsendte stemmesedlerne til alle medlemmer, oplyste hun dem om, at hun selv ikke så sig i stand til at modtage noget valg, og at medlemsmødet den $15/12$ 1871 syntes stemt for at vælge fru *Casse* til forstanderske. Hun blev også valgt; men da hun derefter — som det hedder i den valgte næstforstanderske frøken *Testmans* kungørelse om valgets udfald — „er hindret i at modtage valget“, blev et nyt møde indkaldt til lørdag den $27/1$ 1872. På dette valgtes endelig til forstanderske: frøken *Caroline Testman*, som derefter beklædte denne stilling indtil den $10/4$ 1883*).

XII.

„Dansk Kvindesamfund“s stiftelseshistorie er lærerig i flere retninger. I hvilke? Det vil enhver med nogen opmærksomhed, let kunne „læse mellem linierne“. —

Jeg slutter med nogle ord, jeg skrev for et fjærdedel hundredår siden. De er ikke senere trykte, men passer endnu den dag i dag:

Gid Kvindesamfundet i Danmark ikke må glemme, at det er kun en lille afdeling af den store hær, som nu over hele verden er i fræmrykning for at frigøre den ene halvdel af menneskeslægten. Dersom den taber forbindelsen med de andre afdelinger, vil den let udsætte sig for nederlag, medens der måske sejres på andre steder. Hvis den derimod ikke afbryder sine forbindelser med venner i nord og syd, som hidtil har rakt sagen en hjælpende hånd, og dersom den nøje lægger mærke til, hvorledes frihedskampen udvikler sig i den øvrige verden, — da vil den kunne spare sig mangen bitter skuffelse, mange dyre lærepenge, og let føre sig meget til gode, som andensheds kun er vundet gennem møje og kamp.

*) Hun afløstes af fru *Marie Roving*, f. *Schack* (hvis 70-års fødselsdag festligholdtes af kvindesagens veninder d. $11/11$ 1884; hun døde d. $25/9$ 1888).

Personalregister.

(Er navnet indklamret, betyder det, at vedkommende tilhører et ældre eller yngre tidsrum end det her omhandlede).

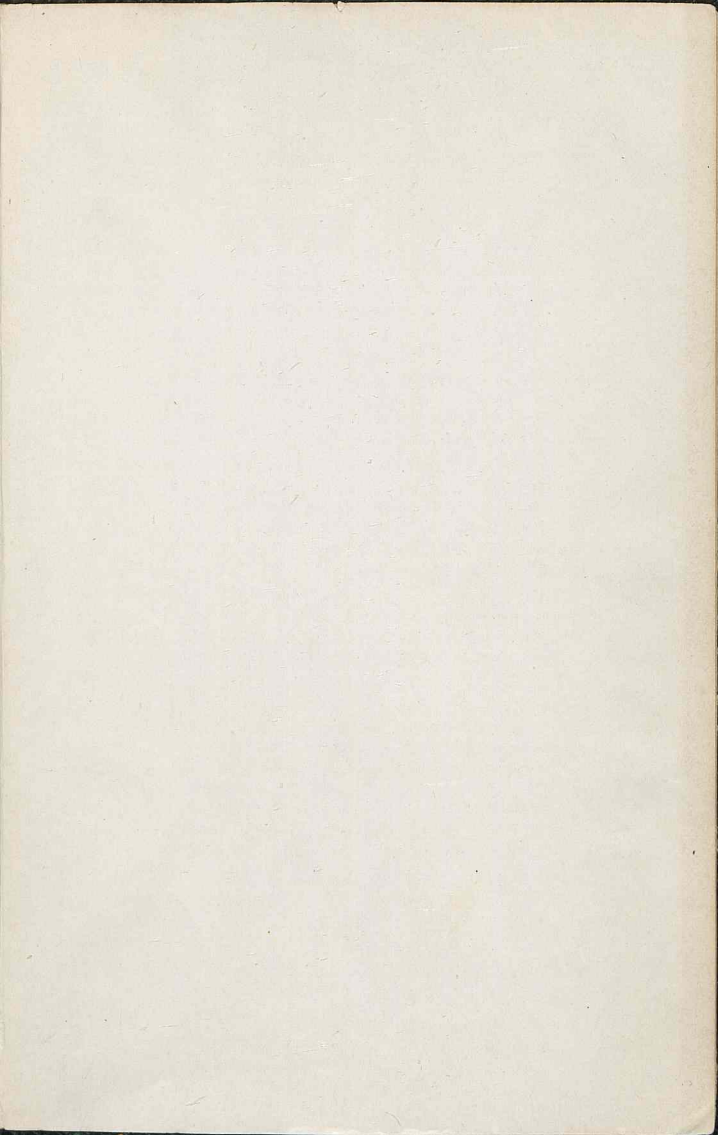
	Side		Side
Adler, Jenny, f. Raphael	20	Gandillon, Anna, fru 20—21, 26—27,	46—48
Adlersparre, Sofie, f. Leijonhufvud 12,	13, 23	Garibaldi	7
Ankarsvärd, Ellen, fru ..16, 23, 37		Gasparin, fru de	28
Bajer, Fredrik 3—6, 12—13, 17—20,	24—25, 30, 32, 44—45	Geleff, Poul	34
Bajer, Matilde, f. Schlüter 3—5, 12,	14—20, 26, 31—36, 38—39, 41,	Giødwad, J. F.	21
	43, 46—50	Goegg, Armand	6, 33, 37
Bakunin	37	Goegg, Marie, f. Pouchelin, 5—11,	16—18, 26—31, 33—34, 38—39,
Barbet, Virginie, fru	8		48—49
Björnson, Bj.....	25	Hazelius, J. A.	30
Boisot, Mathilde, frk.	48	Hedlund, S. A.	23
(Bonaparte, Napoleon	10)	Hierfa, Anna (senere fru Retzius) 16,	23, 38
Borg, F. T.	29	Hierta, L. J.	24, 30
Brandes, G.	15	Howe, Julia Ward, fru	29
(Bremer, Fredrika	23)	Høgsbro, Sofus	40, 49
Bright, Jac.	30	Jaabæk, S.	30
Brix, Harald	34	Johansen, Tagea, frk.	12, 41
Butler, Josephine, fru 11, 28, 31, 46, 48		Jørgensen, L. A.	41, 44
Casse, Severine, f. Engelbreth 48—50		(Kant.....	25)
Christiani, Emil	40—42	Klein, Charlotte, f. Unna	43
Daubié, Julie, frk.	47	(Leibnitz.....	20)
Faucon, Marie, fru.....	26—27, 32	Leijonhufvud, se Adlersparre.	
Fibiger, Mathilde, frk. (Klara Ra-		Linnell, Fredrika, fru.....	23, 38
fael).....	8, 12—14, 35, 43—44	Lind (af Hageby), f. Hierta.....	23
(Frederiksen, Kirstine, frk.	3)		

	Side		Side
May, se Rued.		Rued, J. de May de, fru	48
Mill, John Stuart	15, 30	Sommer, M. A.	34
Morelli, Salvatore	30	Stackelberg, B. O.	24
Møller, Poul, f. Eline v. Bülow .	20	(Staël-Holstein, fru	10)
Ouchterlony, Elisabet, frk.	12	Stanton, Elisabeth Cady, fru ...	11
Petersen, Sofie, frk.	20	Stanton, Th.	6, 49
Petersen (Studnitz) Aleksis 5, 11, 16,	33, 42	Testman, Caroline 12, 15, 17, 20—22,	
Pieromaldi, Atenaide, frk.	29	26, 31—32, 34, 36, 41—42	
Ploug, C.	19, 40	Thestrup, Emma, frk.	19
Ploug, fru, f. Michelsen	20	Trier, Julie, frk.	20, 22
Plum, fru, f. Hansen	43	Tuxen, Elise, f. Wessely	20
Retzius, se Hierta.		Victoria, kronprinsesse, seneretysk	
Richer, Léon	11	enkekejserinde	13
(Rousseau, J. J.	9)	Worm, Pauline, frk. 8, 12—14, 22,	
Rovsing, Marie, f. Schack	12, 20	31—39, 41, 43, 45	

Indhold.

	Side.
Forord	3
I. Kvindesamfundet stammer fra Svejts	5
<i>Aleksis Petersens</i> brev til <i>Fredrik Bajer</i> ^{30/11} 1870	5
<i>Association internationale des Femmes</i> , stiftet af <i>Marie Goegg</i> i Genève 1868	7
Fru <i>Goegg</i> taler i <i>Ligue internationale de la paix et de la</i> <i>liberté</i> i Bern d. ^{26/9} 1868	8
Ligaen sætter kvindens lige ret med mandens på sit program s. d.	10
1ste årsmøde i „ <i>Association</i> “ d. ^{27/3} 1870	11
II. Fru <i>Matilde Bajer</i> får frk. <i>Caroline Testman</i> til medarbejder ved Samfundets grundlæggelse	11
<i>Matilde Fibigers</i> brev til <i>Fr. Bajer</i> d. ^{8/1} 1871	12
<i>Pauline Worms</i> brev til samme d. ^{21/1} 1871	17
Breve om „en stor gevinst“ m. m.	14
III. Den ^{24/2} 1871 stiftes <i>Kvindesamfundet</i> (fru <i>Bajer</i> , forstanderske, frk. <i>Testman</i> , sekretær)	16
Fru <i>Goeggs</i> brev til fru <i>Bajer</i> d. ^{9/1} 1871	16
Ideen om en „Læsesal for Damer“ i København	17
IV. Trykt indbydelse til indtrædelse i <i>Kvindesamfundet</i> (april 1871) ..	17
Foredrag i „ <i>Pædagogisk Selskab</i> “ d. ^{17/4} 1871 af <i>Fr. Bajer</i> om en kvindelig læsesal	18
<i>Kvindesamfundet</i> nedsætter udvalg herom d. ^{26/4} 1871	19
V. Frk. <i>Testmans</i> og fru <i>Gandillons</i> breve (juni 1871) til fru <i>Bajer</i> om kvindelige skoler m. m.	20
VI. Kvindebladet „ <i>Familietidende</i> “ redigeres af frk. <i>Julie Trier</i> i april fjærdingår 1871	20
VII. <i>Kvindesamfundets</i> forhold til Norden udenfor Danmark	22
Frk. <i>Anna Hiertas</i> brev til fru <i>Bajer</i> d. ^{31/5} 1871	23
Internationale samfunds betydning for almen vigtige fræmskridt.	25
VIII. Fællesskrivelse fra „ <i>Association</i> “ i Genève d. ^{1/4} 1871	25
Fræmspirende ønsker om udskillelse fra „ <i>Association</i> “ (brev af ^{20/6} 1871)	26
Fru <i>Goeggs</i> udtrædelse d. ^{25/8} 1871	27
Hendes tale på Ligaens kongres i Lausanne d. ^{25/9} 1871	28

IX.	„Association internationale“ og Kvindesamfundet. — Fru <i>Butler</i>	
	m. m.	31
	Frk. <i>Testmans</i> breve til fru <i>Bajer</i> d. $\frac{9}{9}$ og $\frac{11}{9}$ 1871 om „Inter- nationale“	31
	„Oktoberforslaget“ om udskillelse.	32
	<i>Pauline Worms</i> afstemning over forslaget d. $\frac{29}{10}$ 1871.	32
	<i>Aleksis Petersens</i> råd den $\frac{9}{11}$ 1871.	33
	<i>Pauline Worms</i> misforståelser i brev af $\frac{16}{11}$ 1871 til fru <i>Bajer</i>	34
	Samme om misforståelsernes ophævelse m. m. i brev af $\frac{24}{11}$	
	og $\frac{25}{11}$ 1871.	35
	Stemninger og misforståelser i Holland, Danmark, Svejts og Sverige.	36
	Frk. <i>Hiertas</i> brev af $\frac{13}{12}$ 1871 (fra Middelhavets kyst) til fru <i>Bajer</i>	38
X.	Kvindesamfundets „selvstændigheds-erklæring“ af $\frac{20}{11}$ 1871 ...	39
	Pastor <i>Christianis</i> foredrag d. $\frac{13}{5}$ og $\frac{24}{11}$ 1871.	40
	<i>Pauline Worms</i> brev af $\frac{27}{11}$ 1871 til fru <i>Bajer</i>	41
	Fru <i>Testman</i> syg i november-december 1871.	41
	„Udkast til Vedtægter for Kvindesamfundet“ omsendes.	42
	<i>Mathilde Fibigers</i> brev af $\frac{14}{12}$ 1871 til fru <i>Bajer</i>	43
	Mødet d. $\frac{15}{12}$ 1871 (ændringer til udkastet vedtages) ...	45
	„Dansk Kvindesamfunds Vedtægter af $\frac{15}{12}$ 1871“ omsendes ...	46
XI.	Forstandersken (<i>M. Bajer</i>) meddeler d. $\frac{24}{11}$ 1871 udskillelsen fra „Association“	46
	Frk. <i>Gandillons</i> brev af $\frac{23}{12}$ 1871 til fru <i>Bajer</i>	46
	Sammes af $\frac{7}{1}$ 1872 til samme.	47
	Månedssbladet „ <i>L'Espérance</i> “ d. $\frac{5}{12}$ 1871— $\frac{5}{7}$ 1873.	47
	Det internationale selskab „ <i>La Solidarité</i> “ stiftes i Bern d. $\frac{9}{6}$ 1872.	49
	Fru <i>Bajer</i> trækker sig tilbage som „Dansk Kvindesamfund“s forstanderske. Dertil vælges fru <i>Casse</i> , som ikke kan mod- tage valget. Endelig vælges frk. <i>Testman</i> ($\frac{27}{1}$ 1872— $\frac{10}{4}$ 1883)	49
	Slutning.	50
	<i>Personalregister</i>	51

1. General Introduction	1
2. The Problem of the Origin of the Universe	2
3. The Problem of the Origin of Life	3
4. The Problem of the Origin of Man	4
5. The Problem of the Origin of Society	5
6. The Problem of the Origin of Religion	6
7. The Problem of the Origin of Art	7
8. The Problem of the Origin of Science	8
9. The Problem of the Origin of Philosophy	9
10. The Problem of the Origin of Literature	10
11. The Problem of the Origin of Music	11
12. The Problem of the Origin of Painting	12
13. The Problem of the Origin of Sculpture	13
14. The Problem of the Origin of Architecture	14
15. The Problem of the Origin of Engineering	15
16. The Problem of the Origin of Medicine	16
17. The Problem of the Origin of Law	17
18. The Problem of the Origin of Politics	18
19. The Problem of the Origin of Economics	19
20. The Problem of the Origin of History	20
21. The Problem of the Origin of Geography	21
22. The Problem of the Origin of Meteorology	22
23. The Problem of the Origin of Astronomy	23
24. The Problem of the Origin of Botany	24
25. The Problem of the Origin of Zoology	25
26. The Problem of the Origin of Geology	26
27. The Problem of the Origin of Cosmology	27
28. The Problem of the Origin of Philosophy	28
29. The Problem of the Origin of Literature	29
30. The Problem of the Origin of Music	30
31. The Problem of the Origin of Painting	31
32. The Problem of the Origin of Sculpture	32
33. The Problem of the Origin of Architecture	33
34. The Problem of the Origin of Engineering	34
35. The Problem of the Origin of Medicine	35
36. The Problem of the Origin of Law	36
37. The Problem of the Origin of Politics	37
38. The Problem of the Origin of Economics	38
39. The Problem of the Origin of History	39
40. The Problem of the Origin of Geography	40
41. The Problem of the Origin of Meteorology	41
42. The Problem of the Origin of Astronomy	42
43. The Problem of the Origin of Botany	43
44. The Problem of the Origin of Zoology	44
45. The Problem of the Origin of Geology	45
46. The Problem of the Origin of Cosmology	46
47. The Problem of the Origin of Philosophy	47
48. The Problem of the Origin of Literature	48
49. The Problem of the Origin of Music	49
50. The Problem of the Origin of Painting	50
51. The Problem of the Origin of Sculpture	51
52. The Problem of the Origin of Architecture	52
53. The Problem of the Origin of Engineering	53
54. The Problem of the Origin of Medicine	54
55. The Problem of the Origin of Law	55
56. The Problem of the Origin of Politics	56
57. The Problem of the Origin of Economics	57
58. The Problem of the Origin of History	58
59. The Problem of the Origin of Geography	59
60. The Problem of the Origin of Meteorology	60
61. The Problem of the Origin of Astronomy	61
62. The Problem of the Origin of Botany	62
63. The Problem of the Origin of Zoology	63
64. The Problem of the Origin of Geology	64
65. The Problem of the Origin of Cosmology	65
66. The Problem of the Origin of Philosophy	66
67. The Problem of the Origin of Literature	67
68. The Problem of the Origin of Music	68
69. The Problem of the Origin of Painting	69
70. The Problem of the Origin of Sculpture	70
71. The Problem of the Origin of Architecture	71
72. The Problem of the Origin of Engineering	72
73. The Problem of the Origin of Medicine	73
74. The Problem of the Origin of Law	74
75. The Problem of the Origin of Politics	75
76. The Problem of the Origin of Economics	76
77. The Problem of the Origin of History	77
78. The Problem of the Origin of Geography	78
79. The Problem of the Origin of Meteorology	79
80. The Problem of the Origin of Astronomy	80
81. The Problem of the Origin of Botany	81
82. The Problem of the Origin of Zoology	82
83. The Problem of the Origin of Geology	83
84. The Problem of the Origin of Cosmology	84
85. The Problem of the Origin of Philosophy	85
86. The Problem of the Origin of Literature	86
87. The Problem of the Origin of Music	87
88. The Problem of the Origin of Painting	88
89. The Problem of the Origin of Sculpture	89
90. The Problem of the Origin of Architecture	90
91. The Problem of the Origin of Engineering	91
92. The Problem of the Origin of Medicine	92
93. The Problem of the Origin of Law	93
94. The Problem of the Origin of Politics	94
95. The Problem of the Origin of Economics	95
96. The Problem of the Origin of History	96
97. The Problem of the Origin of Geography	97
98. The Problem of the Origin of Meteorology	98
99. The Problem of the Origin of Astronomy	99
100. The Problem of the Origin of Botany	100

